

L'EDAT DEL BRONZE AL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ: HÀBITAT I TERRITORI

Edat del Bronze, País Valencià, cronologia, hàbitat, poblament, territori.

Maria Jesús de Pedro Michó*

La Edad del Bronce en las tierras valencianas se presenta como una cultura del Bronce Antiguo y Pleno que se difumina en las comarcas más septentrionales, mientras que su límite meridional o contacto con la Cultura del Argar se extiende por la Vega Baja del Segura, el Baix Vinalopó y el Camp d'Alacant. Se tratan aspectos como la formación de los asentamientos y la diversidad y complejidad del ritual funerario, la aproximación a las bases económicas y la cultura material. Los resultados obtenidos en la última década en algunos yacimientos valencianos permiten establecer la cronología del Bronce Valenciano entre el 2200/2100 y el 1500 cal BC.

Edad del Bronze, País Valencià, cronologia, hàbitat, poblament, territori.

L'Âge du Bronze dans la région valencienne se présente comme une culture du Bronze ancien et moyen qui s'estompe dans les régions les plus septentrionales, tandis que sa limite méridionale ou le contact avec la Culture d'El Argar s'étend jusqu'à la Vega Baja du Segura, le Baix Vinalopó et le Camp d'Alacant. Les aspects abordés dans cet article sont la formation des peuplements, la diversité et la complexité du rituel funéraire, l'étude des ressources économiques et la culture matérielle. Les résultats obtenus durant la dernière décennie dans certains gisements valenciens permettent de situer la chronologie du Bronze valencien entre 2200/2100 et 1500 cal BC.

Âge du Bronze, Pays valencien, chronologie, habitat, peuplement, territoire.

The Bronze Age in the area of Valencia is presented as an old and full Bronze culture that is spread throughout the more northern counties, while its southern boundary or contact with the Argar culture extends along Vega Baja del Segura, Baix Vinalopó and Camp d'Alacant. Aspects are covered such as the establishment of settlements and the diversity and complexity of funerary rituals, the progression towards economic foundations and the material culture. Findings during the last decade at some sites in Valencia allow us to date the Valencia Bronze Age between 2200/2100 and 1500 BC.

Bronze age, Valencia, chronology, habitat, population, territory.

103

INTRODUCCIÓ ¹

Cal remuntar-se al Neolític i a les primeres societats d'agricultors i ramaders per trobar les primeres proves de l'existència d'un control del territori, assentat en l'activitat pastorívola o en la fixació de les terres de cultiu. Les evidències de tensions entre les primeres comunitats camperoles potser es troben en els elements de la cultura material (utilització de l'arc i la fletxa com a armament i no sols com a utensilis de cacera), i en les manifestacions de l'art rupestre. L'art podria representar una manera de delimitar territoris, i així les manifestacions de l'Art Llevantí es desenvoluparien en més gran mesura conforme els pastors i agricultors neolítics s'aperceberen de la presència d'altres grups, amb

la finalitat de marcar aquells territoris i dotar-los d'una significació al·legòrica que recolzés el seu sentit de propietat (Martí Oliver / Juan-Cabanilles 1997; 2002).

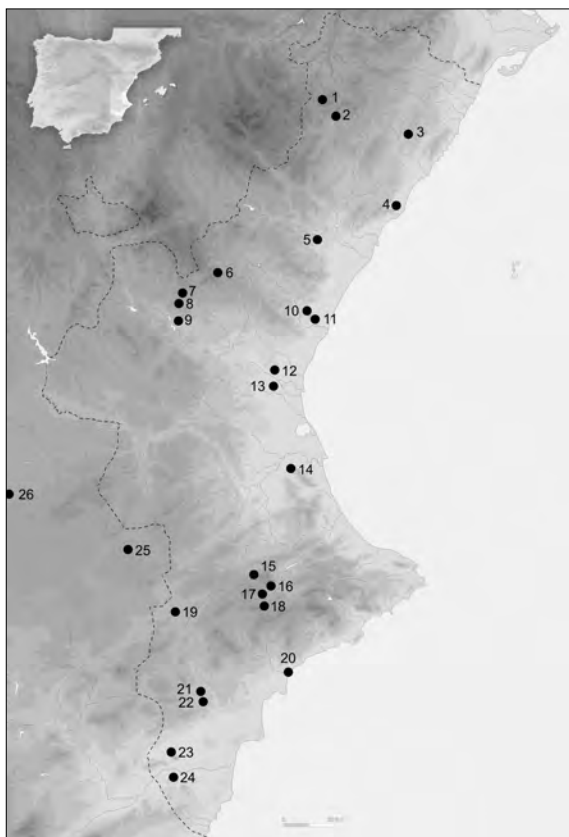
Al Neolític comença, doncs, un procés històric de gran magnitud que s'accelera a partir del Neolític final i que arriba fins al Bronze final, etapa en concret que representaria la consolidació de les primeres comunitats camperoles, definides per la seva dependència crítica dels mitjans de producció agraris, tot dins del que ha estat denominat Primera Edat dels Metalls (Díaz del Río 2001, 16); un procés que a llarg termini significarà la dissolució d'una economia política primitiva i la formació del que ha vingut anomenant-se "primeres societats complexes" (Chapman 1991).

* Servei d'Investigació Prehistòrica, Diputació de València

1.- Agraïxo a Joaquim Juan-Cabanilles i Bernat Martí Oliver la revisió del text i els seus valuosos comentaris.

En les terres valencianes, les etapes finals d'aquest procés corresponen a l'Edat del Bronze, període en què s'intensifica l'ocupació i l'explotació del territori, mitjançant una xarxa de nombrosos poblats situats a prop de les zones riques en aigua i terres aptes per a l'agricultura, o de les pastures per al ramat; poblats que s'emplaçaran bé en llocs elevats o en turons d'escassa altura, amb extensió variable i equipament domèstic divers.

Figura 1. Mapa del País Valencià i àrees pròximes amb la situació dels principals jaciments citats al text: 1, Ereta del Castellar, Vilafranca del Maestrat; 2, Les Planetes, Benassal; 3, Mas d'Abad, Coves de Vinromà; 4, Orpesa la Vella, Orpesa; 5, Torrelló, Onda; 6, Peña la Dueña, Teresa; 7, Castillarejo de los Moros, Andilla; 8, Puntal de Cambra, Villar del Arzobispo; 9, La Atalayuela, Losa del Obispo; 10, Les Raboses, Albalat dels Tarongers; 11, Pic dels Corbs, Sagunt; 12, Lloma de Betxí, Paterna; 13, Muntanyeta de Cabrera, Torrent; 14, Muntanya Assolada, Alzira; 15, La Mola, Agres; 16, Mas de Menente, Alcoi; 17, Mas del Corral, Alcoi; 18, Mola Alta de Serelles, Alcoi; 19, Cabezo Redondo, Villena; 20, Illeta dels Banyets, El Campello; 21, La Horna, Aspe; 22, Tabaià, Aspe; 23, Laderas del Castillo, Callosa de Segura; 24, San Antón, Orihuela; 25, El Cuchillo, Almansa; 26, El Acequión, Albacete.

LA CULTURA DEL BRONZE VALENCIÀ

El Bronze Valencià ha estat d'obligada referència en la Prehistòria recent peninsular a partir de la dècada dels seixanta del passat segle, tot i que la investigació sobre l'Edat dels Metalls es remunta al segle XIX. De les primeres etapes de la investigació en l'àmbit del País Valencià se n'ha ocupat recentment Martí Oliver (2001), de manera que ara destacarem només l'obra de Tarradell (1963; 1969) pel que va significar per a la sistematització d'aquesta "cultura" en diferenciar-la de l'Argar, i en establir la frontera entre ambdues entre el Segura i el Vinalopó, i els seus límits septentrionals entre les terres castellonenques i el riu Ebre. Del Bronze Valencià definit per Tarradell en seran característiques l'extraordinària abundància de poblats amb personalitat pròpia, és a dir, petits poblats en altura, emmurallats, amb cases de planta rectangular i sòcols de pedra; la presència de materials en nombroses coves, interpretada com a prova d'una intensa freqüentació en relació amb pràctiques pastorívoles; els enterraments simples o amb pocs individus, en covarxes i esquerdes a prop dels llocs d'habitació; i una cultura material de la qual formaran part destacada els utensilis de coure o bronze i la ceràmica, de pastes poc depurades i escassa decoració (Fig. 1).

D'aquella síntesi es manté el fet de tractar-se del període en què es constata la plena ocupació de les terres valencianes (Hernández 1985; Gil-Mascarell 1992; Martí Oliver / Bernabeu 1992; de Pedro 1995; 2001; Jover 1999), i la divisió geogràfica dels poblats en dos grups: de clares influències argàriques els de les comarques meridionals, i qualificats com del Bronze Valencià els de les terres al nord del riu Vinalopó, tot acceptant, però, la continuïtat del poblament i la relació entre les diverses zones, com també les particularitats de les distintes fàcies (Martí Oliver / de Pedro 1995; Hernández 1997a; 1997b). Nombroses aportacions han contribuït a dibuixar la nova caracterització de l'Edat del Bronze en les terres valencianes quant a la ubicació dels poblats i el patró d'assentament, el ritual funerari i la paleopatologia, el poblament des d'una perspectiva territorial d'àmbit comarcal, l'aproximació a les bases econòmiques, la cultura material o l'estructura social dels grups humans, tal i com es va posar de manifest en les jornades dedicades a l'Edat del Bronze celebrades el 2002 a Villena (de Pedro 2004).

Ens ocuparem en les pàgines següents de la situació actual, referint-nos a un marc geogràfic concret, el nord del País Valencià, des del Xúquer a les comarques més septentrionals de Castelló, i a un marc cronològic centrat en el Bronze Antic i Ple, entre el 2200/2100 i el 1500 cal BC. Això amb l'objectiu de valorar les característiques de l'hàbitat i de la cultura material, les pautes del patró d'assentament i la possible jerarquització del territori dins d'un procés de gran durada i creixent

complexitat que abocarà segles després en la Cultura Ibèrica. La interpretació de les restes constructives quant a la presència o no de fortificacions, el desenvolupament d'inhumacions individuals i dels aixovars tant funerals com domèstics, i la presència/absència d'elements de prestigi com a prova de l'existència de xarxes d'intercanvi, seran els indicadors de l'adopció de formes d'apropiació dels mitjans de producció que permeten l'extracció coercitiva d'excedent per part d'unes elits emergents (Díaz del Río 2001, 17).

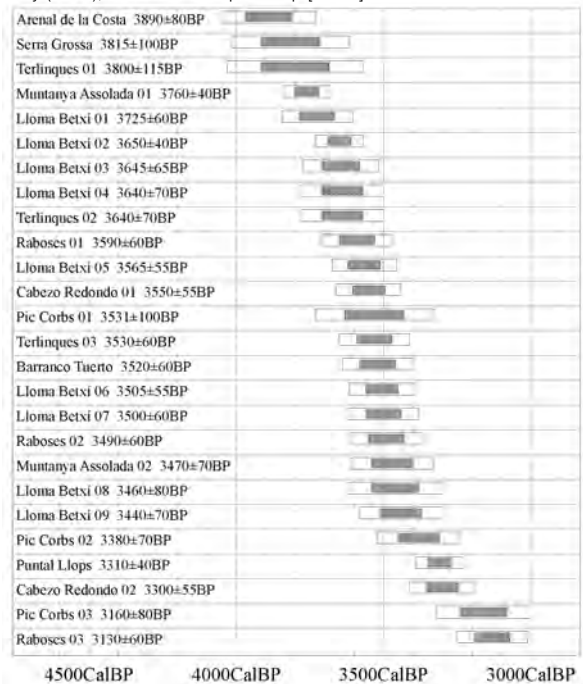
LÍMITS I CRONOLOGIA

El Bronze Valencià es presenta com una cultura de Bronze Antic i Ple que es difumina en les comarques septentrionals del país, mentre que en el seu límit meridional entra en contacte amb la Cultura de l'Argar a les comarques de la Vega Baixa del Segura, Baix Vinalopó i Camp d'Alacant. Límits que, d'acord amb recents propostes, poden establir-se en la línia de serralades que d'est a oest creua la Vall del Vinalopó fins al Camp d'Alacant. La importància del Vinalopó com a via de comunicació es palesa en la densitat de jaciments establerts al llarg del tram del riu que travessa aquestes serres, custodiat per assentaments fortificats (Jover / López Padilla 2004). Cap a l'oest, la delimitació torna a ser imprecisa en contacte amb l'Edat del Bronze de la Manxa i de les terres de Conca i Terol.

Les datacions absolutes han fixat la cronologia del Bronze Valencià entre el 2200/2100 i el 1500 cal BC. Emprarem al llarg del present treball les datacions calibrades i l'interval de confiança d'un *sigma*, segons les taules de Castro, Lull i Micó (1996), o les xifres proporcionades pels laboratoris respectius en el cas de datacions obtingudes recentment, ja calibrades (Stuiver *et alii* 1993; 1998). La representació gràfica d'aquestes dates ha estat elaborada personalment segons el programa de calibratge OxCal 3,9. Per als moments inicials de la cultura o, el que és el mateix, el final del Calcolític i de l'Horitzó Campaniforme de Transició, la referència acceptada normalment és la datació del poblat de sitges de l'Arenal de la Costa a Ontinyent (Vall d'Albaida), 3890±80 BP –entre 2484 i 2283 cal BC– (Pascual-Benito / Bernabeu / Pascual Beneyto 1993), que ve a mostrar la continuïtat del poblament en pla fins als darrers segles del III mil·lenni aC en les comarques centrals valencianes.

Una data semblant podria proposar-se per a alguns poblats en altura associats al Vas Campaniforme, fet que es documenta, sobretot, en les comarques meridionals valencianes, però també més al nord en el Puntal sobre la Rambla Castellarda de Llíria (Camp de Túria). La coincidència d'aquests poblats d'altura amb la zona ocupada posteriorment per la cultura argàrica advocaria per una major antiguitat de l'Edat del Bronze a Alacant (Hernández 2001; 2002). Quant als poblats del Bronze Valen-

Atmospheric data from Stuiver *et al.* (1998); OxCal v 3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd: 12 prob usp [chron]

Figura 2. Datacions absolutes de poblats de l'Edat del Bronze, calibrades segons el programa OxCal v3.9. Informació procedent de Castro / Lull / Micó 1996; Barrachina 1997 y 1999; Jover / López Padilla 1999; Ripollés 2000; Jover *et alii* 2001; de Pedro 2001.

cià, les clàssiques datacions de Terlinques, a Villena (Alt Vinalopó), de 3800±115 BP –2470-2070 cal BC–, i Serra Grossa, a Alacant (Camp d'Alacant), de 3815±100 BP –2470-2150 cal BC–, es mostrarien d'acord amb l'antiguitat dels poblats argàrics alacantins. Cronologia confirmada per les posteriors datacions efectuades al poblat de Terlinques (Jover *et alii* 2001; Jover / López Padilla 2004) per a la destrucció de la unitat habitacional núm. 1. Les datacions de la Muntanya Assolada d'Alzira (Ribera del Xúquer) i la Lloma de Betxi de Paterna (l'Horta) ofereixen resultats semblants però un poc més recents; de manera que el Bronze Valencià es desenvoluparia de forma paral·lela a l'Argar en les terres més meridionals i seria un poc posterior més al nord, entre el Xúquer i el Túria. I n'hem de suposar una manifestació una mica més tardana en el Baix Palància i el Camp de Morvedre, d'acord amb les datacions de les Raboses d'Albalat dels Tarongers (Baix Palància) i del Pic dels Corbs de Sagunt (Camp de Morvedre).

Les datacions del Forat de Cantallops, Ares del Maestrat (Alt Maestrat), 3830±70 BP –2460-2140 cal BC–, parlarien, segons Gusi (2001), d'aculturació del poblament indígena eneolític i de la presència d'influències septentrionals. Influències vinculades a les terres del Baix Aragó, on la Muela del Sabucar (Alfam-

Figura 3. Muntanya Assolada, Alzira. Excavacions de 1984 en la zona septentrional del poblat.

bra, Terol), amb una datació de 3915 ± 20 BP $-2459-2354$ cal BC-, representa els inicis de l'Edat del Bronze en aquest territori, junt amb Las Costeras (Formiche Bajo) i Peña Dorada (Alfambra), tots tres jaciments –igual com el Forat de Cantallops– amb presència de decoracions incises i impreses (Picazo 1993; Burillo / Picazo 1997). I tampoc no hem d'oblidar el jaciment costaner d'Orpesa la Vella a Orpesa (Plana Alta), amb datacions que testimonien una àmplia seqüència els inicis de la qual se situen, d'acord amb el C14, en 3720 ± 100 BP $-2290-1950$ cal BC- i 3550 ± 90 BP $-1980-1740$ cal BC (Fig. 2).

Cap al 1500 BC se situaria el final de la cultura, donant pas al Bronze Recent o Tardà representat, entre d'altres, pel Puntal dels Llops d'Olocau (Camp de Túria), que ofereix notables concordances amb determinats nivells d'Orpesa la Vella i del Torrelló d'Onda (Plana Baixa), sense oblidar el Tossal del Castellet a Castelló (Plana Baixa), un dels escassos conjunts de ceràmiques excises, acanalades, incises i de boquique (Esteve 1944); i finalment, com a exemple dels inicis del Bronze Final estarien el Torrelló d'Almassora (Plana Baixa) i l'Ereta del Castellar de Vilafranca (Alt Maestrat), Així doncs, deixant de banda el món argàric i les comarques meridionals valencianes, hi presentarem una sèrie de jaciments dels quals comptem amb informació precisa i actualitzada. Són els poblats de la Muntanya Assolada, la Lloma de Betxí, les Raboses, el Pic dels Corbs, el Puntal dels Llops, Orpesa la Vella, el Torrelló d'Onda i l'Ereta del Castellar. Amb tot, hi cal fer constància dels treballs que s'estan realitzant al Vinalopó, a Terlinques (Jover *et alii* 2001) i al Barranco Tuerto (Jover / López Padilla 1999), quant a les etapes inicials del poblament, i al Cabezo Redondo (Hernández 2001) pel que fa al Bronze Tardà i Final; i igualment al Comtat, cas de la Mola d'Agres (Martí Bonafé *et alii* 1996). A banda, encara, hi ha les aportacions respecte al ritual funerari (Jover / López Padilla 1995; 1997; Jover / de Miguel 2002) i al desenvolupament de les primeres societats

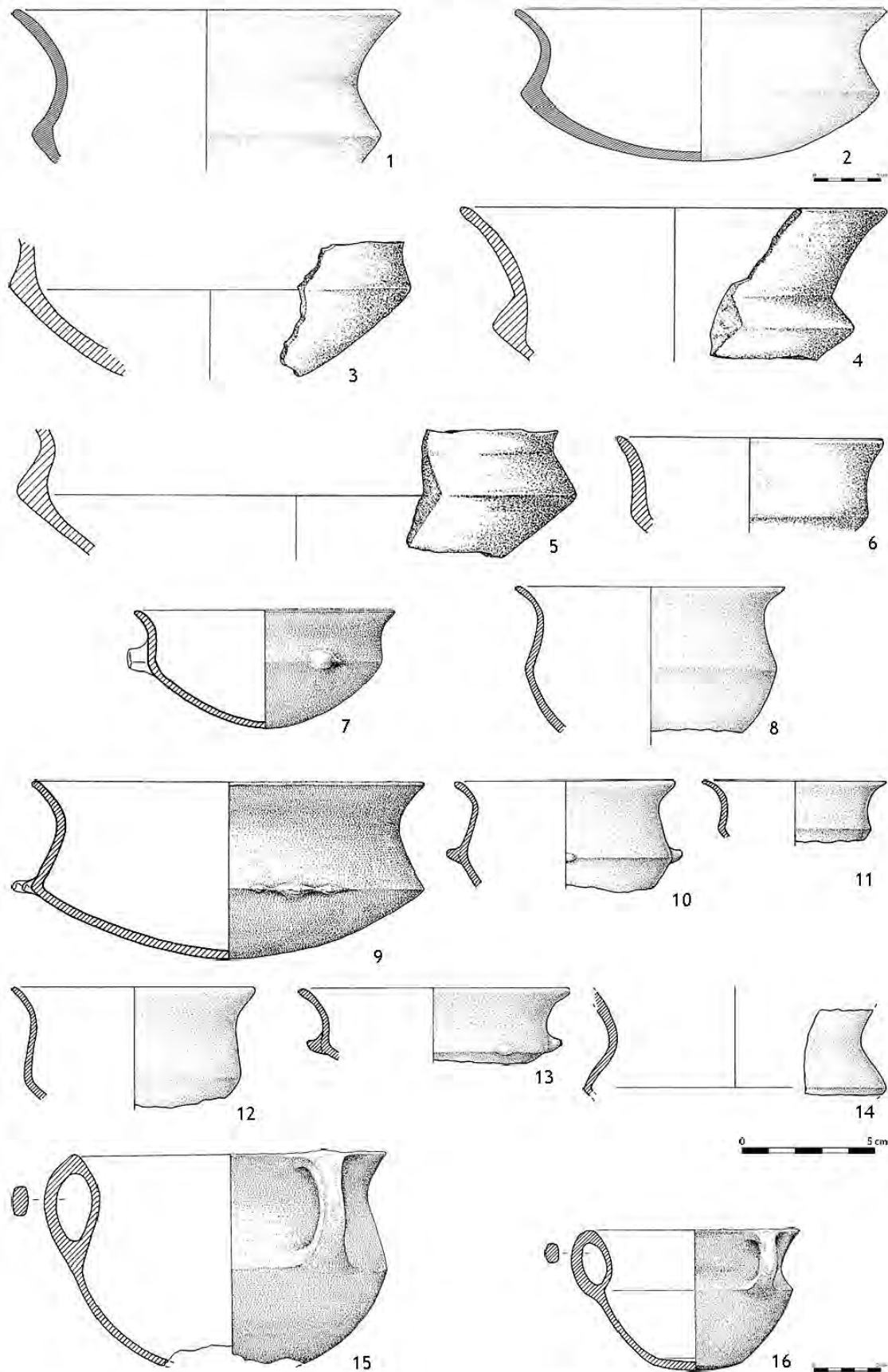
classistes de la cubeta de Villena a partir de l'anàlisi del patró d'assentament, la cultura material i les bases econòmiques (Jover / López Padilla 2004).

ELS POBLATS, DEL BRONZE PLE AL BRONZE FINAL

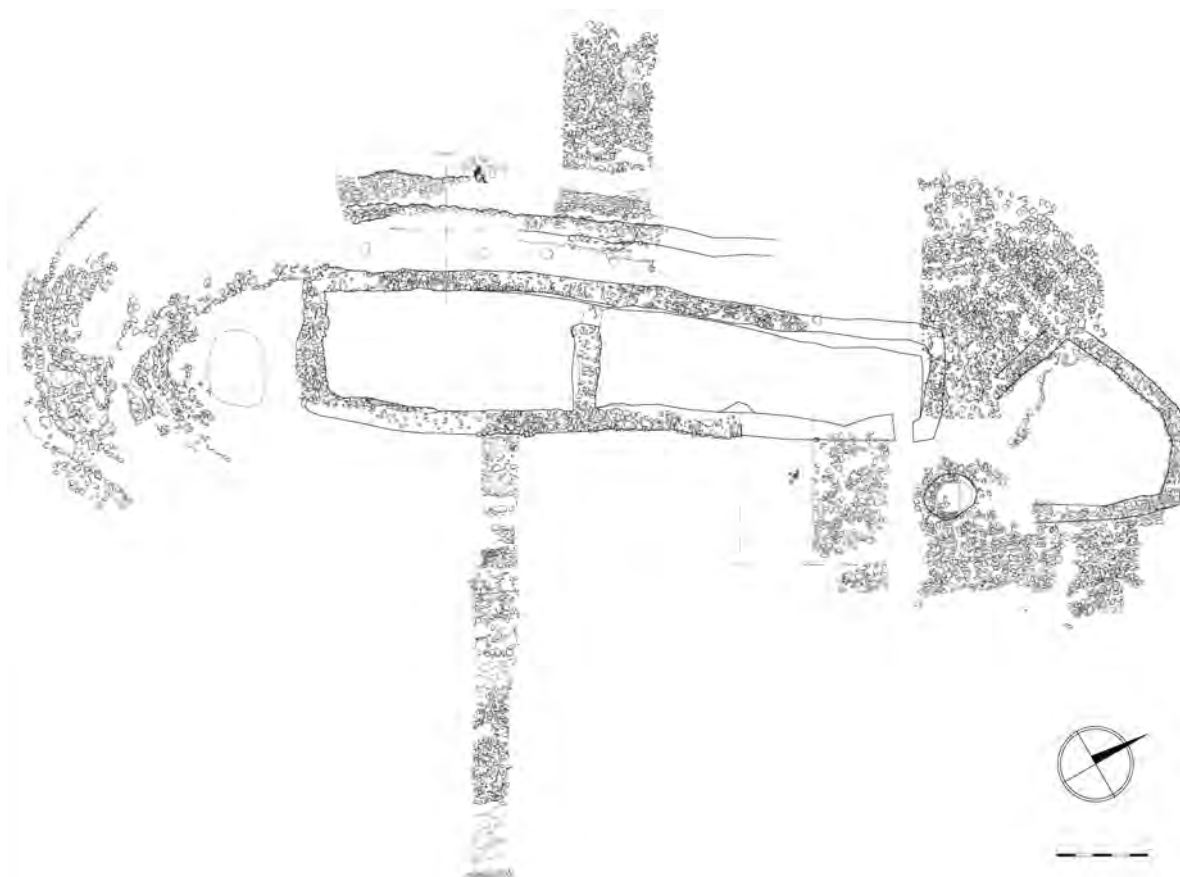
En un recorregut de sud a nord, farem esment en primer lloc de la Muntanya Assolada, poblat situat al cim d'un dels estreps septentrionals de la Serra de Corbera, a l'oest del Tallat Roig, entre la Vall de la Murta i el Barranc de l'Aixavegó, dominant la plana al·luvial del riu Xúquer des d'una altura de 227 m s.n.m. Les campanyes d'excavació, dirigides per B. Martí, R. Enguix i M. J. de Pedro, s'iniciaren el 1978 i han continuat, amb alguna interrupció, fins al 1996 (Martí Oliver 1983; Enguix / Martí Oliver 1988).

L'àrea excavada en l'actualitat és de 700 m^2 aproximadament i, en conjunt, mostra diferents estructures d'habitació amb potents dipòsits antròpics i evidències de les diverses activitats allí desenvolupades; així mateix, sòls d'ocupació i episodis d'abandonament, en els quals es detecta l'acció del foc potser per la combustió de materials acumulats arran de l'establiment de ramat; com també l'aterament escalonat de les vessants per ampliar de manera gradual la superfície del poblat (Fumanal 1991). En efecte, la part superior d'aquest està ocupada per un carrer central i departaments de planta rectangular a ambdós costats, delimitats per escarpaments naturals i per una sòlida construcció de pedra, una muralla de quasi dos metres d'ample i que conserva tres metres d'alçària. Però, a més, el cim ha estat condicionat per importants construccions de pedra i fang disposades en talús, que formen un complex sistema d'accés, i per diverses línies d'abancament, tot configurant terrasses que amplien l'assentament per les vessants. L'existència de diferents nivells d'ocupació manifestats per l'estratigrafia i pels materials es corrobora per les remodelacions de les construccions, algunes reblides de manera ràpida i intencionada per donar lloc a noves línies de construcció, malgrat que tot sembla indicar que la seva ocupació fou continuada al llarg de l'Edat del Bronze. Es tracta, doncs, d'un poblat de cronologia àmplia on s'observen els canvis i el creixement de l'espai habitat en funció de les necessitats del grup (Fig. 3).

Una cova d'enterrament localitzada a les proximitats ens parla de continuïtat en la utilització de les cavitats naturals com a necròpolis, com succeïa en l'Horitzó Campaniforme. Però també s'ha trobat un enterrament individual en fossa en l'interior del poblat, que mostra la diversitat de l'Edat del Bronze pel que fa al ritual funerari i l'existència, tal vegada, de diferències socials (Martí Oliver / de Pedro / Enguix 1995). La cova sepulcral en qüestió, oberta en una escarpa al sud-est de l'assentament, ha proporcionat restes d'un mínim de quatre

Figura 4. Vasos carenats. 1 a 6, Muntanya Assolada, Alzira; 8 a 14, Casa de Camp, Casinos; 15, Cova del Cavall, Lliria; 16, Ermita de Montiel, Benaguasil.

Figura 5. Lloca de Betxí, Paterna. Plànol de les estructures de l'assentament.

108

Figura 6. Lloca de Betxí, Paterna. Vista aèria del jaciment al finalitzar la campanya de 1994.

individus, més ossos d'animals i part de l'aixovar mortuori. La fossa d'enterrament, emplaçada en la zona meridional i occidental del poblat, en la base d'un mur de gran amplària, és de planta circular i es trobava farcida per terra blanca i compacta, sota la qual aparegué l'inhumat. Aquest descansava en posició fetal, decúbit lateral dret, amb les cames plegades i els peus creuats. El braç dret s'allargava per darrere de l'esquena i la mà

estava xafada per un bloc. El braç esquerre estava flexionat per davant del cos i tenia la mà estirada per davall de la cara. Les despulles mancaven, però, d'una gran part del crani i del maxil·lar superior. L'individu ha estat datat en 3760 ± 40 BP –entre 2290 i 2040 cal BC–, data que considerem que correspon als moments inicials de l'assentament. D'altra banda, la datació d'un conjunt de fauna (*Ovis aries*) en 3470 ± 70 BP –entre 1950 i 1620 cal BC–, localitzat entre la muralla i les primeres línies d'aterrament escalonat, correspondria a l'ampliació de l'espai superior del poblat (de Pedro / Martí Oliver, en premsa).

La seqüència d'ocupació de la Muntanya Assolada s'iniciaria en el Bronze Antic, d'acord amb les datacions absolutes i determinats elements de la cultura material, com ara alguns motius decoratius de la ceràmica, els vasos de forma globular i carena alta, l'arcaisme de la indústria lítica amb nombrosos dents de falç, la metal·lúrgia de coure que inclou puntes, punxons i un punyal de reblons, o la cova sepulcral trobada junt al poblat. El final de l'ocupació es relaciona amb el Bronze Tardà, en base a la presència d'autèntic bronze entre els objectes metàl·lics i a la tipologia ceràmica, entre la qual es troben els vasos carenats de formes acampanades i amb acusat angle d'inflexió, els vasos geminats, els bols

i cassoles de formes obertes, o les bases planes; a més d'un conjunt de ceràmiques decorades amb motius diversos entre els quals hi ha incisions, impressions digitals i de punxó, puntejats, línies en zig-zag, decoració brunyida i cordons aplicats (Martí Oliver / de Pedro 1997; 1999) (Fig. 4).

Al nord del Túria, la Lloma de Betxí és un poblat situat en un turó d'escassa altura, 99 m s.n.m., junt al mateix riu, amb un desnivell de sols 30 m respecte al pla circumdant. Les excavacions començaren el 1984 i han continuat fins ara de forma quasi ininterrompuda. De forma allargada, les seves dimensions són de 50 x 20 m en la part superior, ocupada per una gran edificació de 34 per 10 m, formada per dos departaments separats per un mur i comunicats per una porta d'un metre d'ample, i una dependència allargada paral·lela a ambdós departaments. Els murs són de pedra, d'un metre de gruix, d'aparell irregular de dimensió mitjana, sense carejar, travat amb terra i amb una disposició poc acurada, però revestits per un lluit, L'alçat de les parets es conserva, en general, amb una altura superior a 1 m, fins a 2'50 m en l'extrem nord de l'Habitació II, La porta d'accés es troba en el mur oriental de l'Habitació II, amb 1'50 m d'ample. La presència en ambdues habitacions d'una sèrie de pedres planes de forma quadrangular, d'uns 40 cm de costat, alineades en dues fileres paral·leles als murs i entre si, s'interpreta com a bases dels pals que suportaren el sostre, pla i en terrassa, o amb una suau inclinació (Fig. 5). L'edificació tindria entre 4 i 6 m d'alçària i la seva destrucció a causa d'un incendi explica el fet que hagi proporcionat una extraordinària documentació, en haver quedat segellat el nivell d'habitació per potents enderrocs, sobre els quals s'observen evidències d'una ocupació posterior. En l'extrem sud s'hi adossa una cisterna de planta oval i a continuació un camí d'accés, mentre que a l'altre extrem, junt a la porta d'entrada a les habitacions, trobem una nova cisterna també de planta oval. Pel nord, un altre departament de grans dimensions i planta aproximadament circular amplia

l'espai destinat a habitatge. A més, la presència d'un complex sistema d'aterraments escalonats en la vessant, realitzats amb grans murs atalussats que formen plataformes, han transformat substancialment el perfil original de la petita muntanya (de Pedro 1998) (Fig. 6).

De la Lloma de Betxí s'han realitzat diverses datacions, corresponents quasi majoritàriament al nivell d'ocupació més antic. Dues d'elles corresponen a troncs de *Pinus halepensis*, que es consideren procedents de la coberta de l'edifici cremada durant l'incendi que va destruir les habitacions I i II: 3565±55 BP –entre 1992 i 1846 cal BC–, i 3725±60 BP –entre 2229 i 2045 cal BC–. D'altres dues, igualment de *Pinus halepensis*, corresponen a carbó dispers, raó per la qual la seva atribució és imprecisa: 3645±65 BP –entre 2143 i 1925 cal BC–, i 3505±55 BP –entre 1914 i 1753 cal BC–. Els resultats mostren que el gran edifici de la Lloma de Betxí fou construït als inicis del II mil·lenni aC, en anys de calendari. Les datacions més recents corresponen a cereal carbonitzat del sòl d'ocupació de les habitacions I i II: 3440±70 BP –1870-1660 cal BC–, i 3460±80 BP –1885-1670 cal BC–. Altres dues mostres procedeixen de l'Habitació III, la primera de les quals de la preparació del sòl, realitzada a partir de cereal carbonitzat dispers: 3640±70 BP –2120-1900 cal BC–, i la segona, de *Pinus halepensis*, trobada sobre el sòl procedent de la caiguda del sostre: 3500±60 BP –1900-1740 cal BC– (de Pedro 2001) (Fig. 7).

Les darreres campanyes d'excavació s'han centrat en la vessant oriental del turó, el Sector E, espai on s'han identificat diverses línies de terrasses a l'exterior de les habitacions. En la zona, que sembla correspondre a un femer, s'han recuperat nombroses restes de fauna i de ceràmica molt fragmentada, com també abundants perles de collar, aglans carbonitzats i restes d'estructures de terra, a més de motlures lluides que pertanyen als murs o a altres elements constructius caiguts de l'habitació contigua. Una mostra d'aglans carbonitzats recuperats en les capes superiors ha estat

Figura 7. Datacions absolutes de la Lloma de Betxí i procedència de la mostra datada, calibrades segons el programa OxCal v3.9.

LABORATORI	DATA BP	CAL BC 2_	CAL BC DIRECTA	TIPUS MOSTRA
Ly - 5052	3.565±55	2.034-1.743	1913	<i>Pinus halepensis</i> , sostre Hab I-II
Ly - 5053	3.725±60	2.289-1.936	2.153	<i>Pinus halepensis</i> , sostre Hab I-II
Ly - 5054	3.645±65	2.147-1.873	2.034	<i>Pinus halepensis</i> , carbó dispers I-II
Ly - 5055	3.505±55	1.946-1.682	1.861/1.848/1.846	<i>Pinus halepensis</i> , carbó dispers I-II
Beta 123553	3.440±70	1.870-1.830 / 1.780-1660	1.735	Cereal, sòl d'ocupació Hab I-II
Beta 123554	3.460±80	1.885-1.670	1.750	Cereal, sòl d'ocupació Hab I-II
Beta 123555	3.640±70	2.120-2.080 / 2.050-1.900	1.975	Cereal, preparació sòl Hab III
Beta 135698	3.500±60	1.900-1.740	1.865, 1.835, 1.780	<i>Pinus halepensis</i> , sostre Hab III
Beta 164645	3.650±40	2.140-1.910	2.020 (AMS)	Bellotes, Ext. Hab I-II

datada en 3650±40 BP –entre 2120 i 1950 cal BC–, i de les capes inferiors procedeix un enterrament humà en posició secundària d'un individu senil, junt al qual es va localitzar l'esquelet d'un gos en posició primària (Sanchis / Sarrión, en premsa).

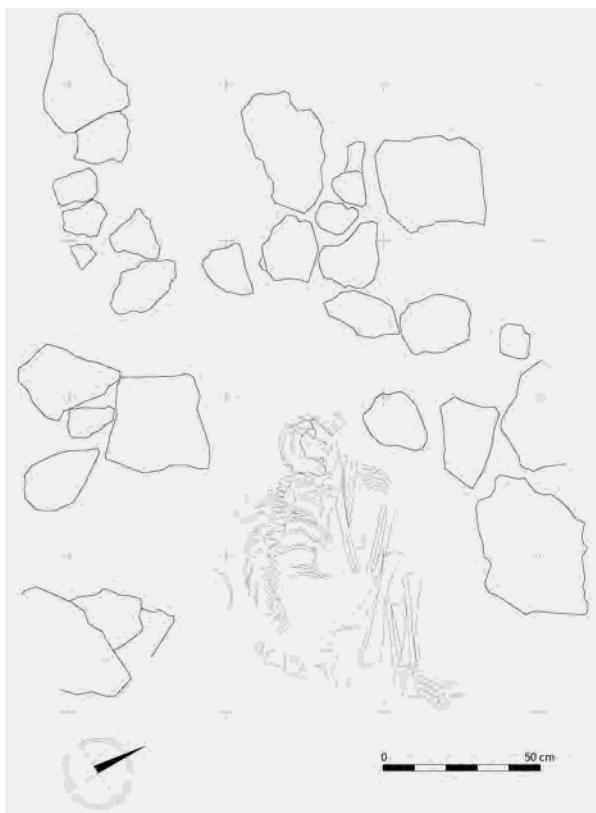
Finalment, al Sector O s'ha completat quasi totalment l'excavació del corredor paral·lel a les habitacions I i II, i en la base del gran mur atalussat que tanca l'edifica-

ció superior, s'ha localitzat un nou enterrament humà, en posició primària, orientat en sentit oest-est, amb les cames i els braços plegats i el cap devers el nord, sense aixovar, delimitat per una mena d'estructura de pedres de forma circular i potser també cobert, malgrat que desconeixem si és un cobriment intencionat o no (Fig. 8 A i B).

Els materials recuperats en les habitacions I i II constitueixen el conjunt més nombrós i singular, format per més de 130 vasos ceràmics, entre els quals no s'identifica cap decoració, excepció feta de mamellons o ditades. Les formes ceràmiques mostren una variada tipologia, però són habituals en els poblats de l'Edat del Bronze. No obstant això, l'Habitació III aporta nous elements en relació amb un variat repertori de formes i decoracions ceràmiques considerades més evolucionades (línies paral·leles en zig-zag, línies verticals formant bandes farcides per traços horitzontals més curts, motius arboriformes o ramiformes, decoració incisa i impresa i puntejada en espiga, cordons llisos o amb ditades associats generalment als vasos d'emmagatzematge, etc.). Decoracions que apareixen associades a formes ceràmiques com ara petits vasos carenats, vasos geminats, bases planes, aplanades i amb òmfal, o a les singulars peces ceràmiques en forma de doble T, ancoriformes dobles, relacionades possiblement amb activitats tèxtils. En general, es tracta de decoracions que mostren certa consistència i que s'allunyen del món de Cogotas I. La seva presència en la Muntanya Assolada comprèn de l'inici al final de l'ocupació del poblament, mentre que a la Lloma de Betxí la seva cronologia sembla ser de l'última fase. Altres característiques que podem apuntar per als moments finals serien l'escassetat d'indústria lítica o la presència d'una fina polsera de plata, malgrat que es manté el coure arsenical en els objectes metàl·lics i no el bronze (Fig. 9).

El següent jaciment correspon a les Raboses, cronològicament a cavall entre el Bronze Antic i Ple representat per la Lloma de Betxí i la Muntanya Assolada, i el Bronze Tardà. El poblament es troba situat en un dels contraforts de la Serra Calderona, i les excavacions realitzades entre 1987 i 1996 afectaren una superfície de 90 m², si bé les dimensions estimades per al jaciment arriben fins als 2.500 m² (Ripollés 1994). L'assentament fou condicionat mitjançant quatre murs d'aterament aproximadament paral·lels i adaptats a les corbes de nivell; murs d'amplària considerable que crearien espais utilitzats per a la construcció d'habitacions i zones de pas o d'accés. La plataforma superior de la muntanya està ocupada per estructures d'habitació que utilitzen com a paret la cara interna del primer dels terraplaments escalonats, mentre que la cara externa actuaria com a límit d'una zona de pas. En la zona més baixa del jaciment es troba una estructura massissa de planta aproximadament trapezoïdal, de grans blocs, que arranca de la darrera línia de terrasses i que degué tenir

Figura 8A. Lloma de Betxí, Paterna. Excavacions de 2003, enterrament dels quadres G-H/13-14.

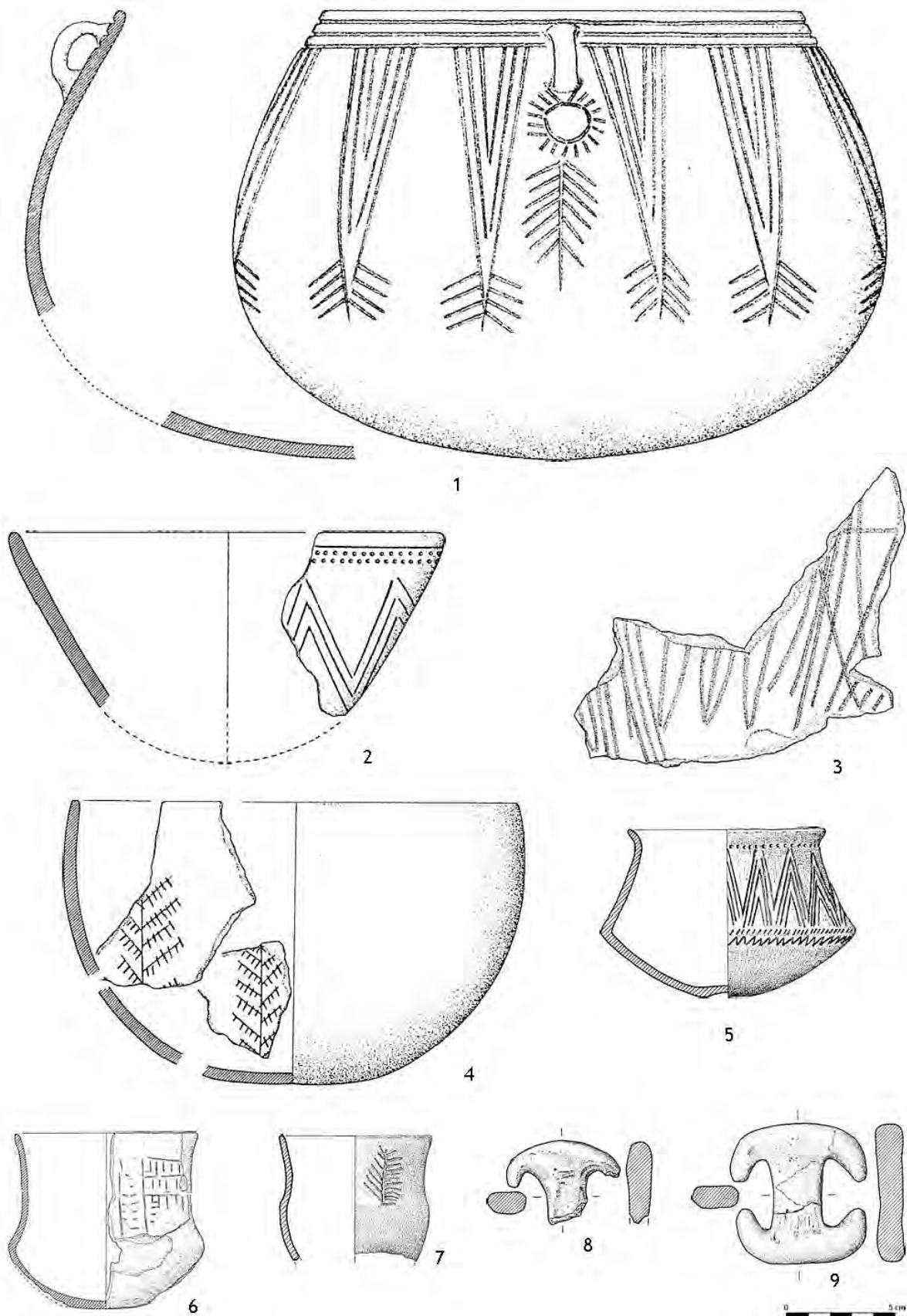

110

Figura 8B. Reconstrucció de l'enterrament.

Figura 9. Muntanya Assolada, Alzira. 1, 2 i 4, Vasos amb decoració incisa i impresa; 3, Fragment amb decoració brunyida. Lloma de Betxí, Paterna. 5 a 7, Vasos carenats amb decoració incisa; 8 i 9, Ancoriformes dobles.

funció de control o defensa. Entre els materials destaca la ceràmica amb vasos carenats de perfil obert i acampanat, i vasos de magatzem decorats amb cordons múltiples; objectes metàl·lics com un punyal de reblons i altres materials associats a l'activitat metal·lúrgica, com ara un motlle de fosa, a més de puntes de fletxa d'os, entre les quals hi ha una de les conegudes com de doble filera d'aletes i peduncle (Ripollés 2000).

El jaciment ha estat datat a partir d'una mostra de carbó procedent d'un espai a l'exterior de la plataforma superior: 3490±60 BP –1897-1743 cal BC–, i d'una altra mostra de fusta que prové d'un nivell estratigràfic superior: 3590±60 BP –2034-1885 cal BC–, interpretada com a material reutilitzat del nivell inferior. Una altra data, més recent, dona com a resultat 3130±60 –1493-1325 cal BC–. Així, el poblat comença la seva vida en el Bronze Mitjà i finalitza ja en el Bronze Tardà, d'acord amb la tipologia dels materials, sense que sembli haver-hi moments d'abandonament. A partir dels resultats de Raboses i d'altres jaciments d'aquesta comarca, s'assenyala l'existència d'una fase recent del Bronze Valencià no vinculada a l'horitzó Cogotas, amb entitat i personalitat pròpies fruit del ric substrat precedent. Fase recent que també s'observaria en la Muntanya Assolada, però que no sembla trobar-se en la Lloma de Betxí. Quant al Pic dels Corbs (Barrachina 1989; 1999), el poblat compta amb estructures d'aterrament i construccions diverses que van des del Bronze Ple fins al segle VII aC. Entre d'altres, un terraplenament de construcció escalonada i dues terrasses adaptades a les corbes de nivell que corresponen a la darrera fase d'ocupació, datada per un interessant conjunt ceràmic entre els segles IX-VIII i VII aC, amb anterioritat a l'arribada dels influxos fenicis. D'altra banda, la data de 3531±100 BP –2070-1740 cal BC–, obtinguda a partir d'una mostra de cereals, correspondria a l'inici del poblat en el Bronze Mitjà, si bé el gros dels materials apunta a moments posteriors. Una altra data, de 3380±70 BP –entre 1750-1520 cal BC–, correspon a nivells que Barrachina (1997) situa amb posterioritat al Bronze Ple, La fase III, amb una datació de 3160±80 BP –1520-1310 cal BC–, correspondria també al Bronze Tardà. El final del Pic dels Corbs coincidiria amb l'arribada de les influències dels Camps d'Urnes, de manera que és l'únic jaciment de la zona que abasta en el seu desenvolupament el Bronze Final, ampliant la seva ocupació a les vessants.

Finalment, el Puntal dels Llops, immers en la dinàmica de poblament del Camp de Túria però de cronologia posterior, és prova de l'evolució del patró d'assentament i dels contactes amb les comarques més septentrionals del país. Superposat per un poblat ibèric totalment excavat (Bonet / Mata 1981; 2002), ha estat datat en 3310±40 BP –entre 1680 i 1520 cal BC–. L'inici de l'assentament enllaçaria amb el final de poblats com la Muntanya Assolada o la Lloma de Betxí, tot coin-

cidint el seu desenvolupament amb determinats nivells del Pic dels Corbs i de les Raboses. El Puntal dels Llops es troba emplaçat en un turó a 427 m s,n,m i a 200 m sobre la vall del Barranc de Carraixet, en un esperó de la Serra Calderona, amb una clara situació estratègica, alta visibilitat i domini del camí natural entre les valls dels rius Túria i Palància. L'assentament de l'Edat del Bronze està rodejat per una muralla l'amplària de la qual és de 0'80-0'90 m, de traçat curvilini i de maçoneria més o menys regular de forma paral·lelepípedica. La zona construïda ocupa una extensió de 300 m², malgrat que la muralla tanca un espai major, semblant a l'ibèric, de 600 m². És de planta allargada, irregular, amb cinc habitacions de planta trapezoidal orientades al nord-oest/sud-est. Els murs són de pedra, d'aparell ben treballat i d'una amplària de 0'40-0'45 m, amb escassa alçada conservada, entre 0'30 i 0'50 m, adossats de forma transversal al traçat de la muralla i formant-hi angles molt acusats (de Pedro 2002) (Fig. 10).

L'escassa amplària dels murs, el traçat i l'orientació respecte de la muralla, i les peculiaritats de la resta d'elements constructius, com ara barandats de terra, plataformes assenyalades per murets ressaltats, bancs i llars d'argila, i un sostre sustentat per pals de fusta clavats al terra, ens mostren una arquitectura interior efímera que contrasta amb la solidesa de la muralla, estructura comunal i de gran envergadura que requereix de la col·laboració de tots els membres del grup per a la seva execució i manteniment. Tot el qual recorda més la planta de l'assentament i les estructures de terra o fang del poblat de l'Hoya Quemada a Mora de Rubielos (Burillo / Picazo 1986; 1993; 1997), que la dels poblats citats anteriorment.

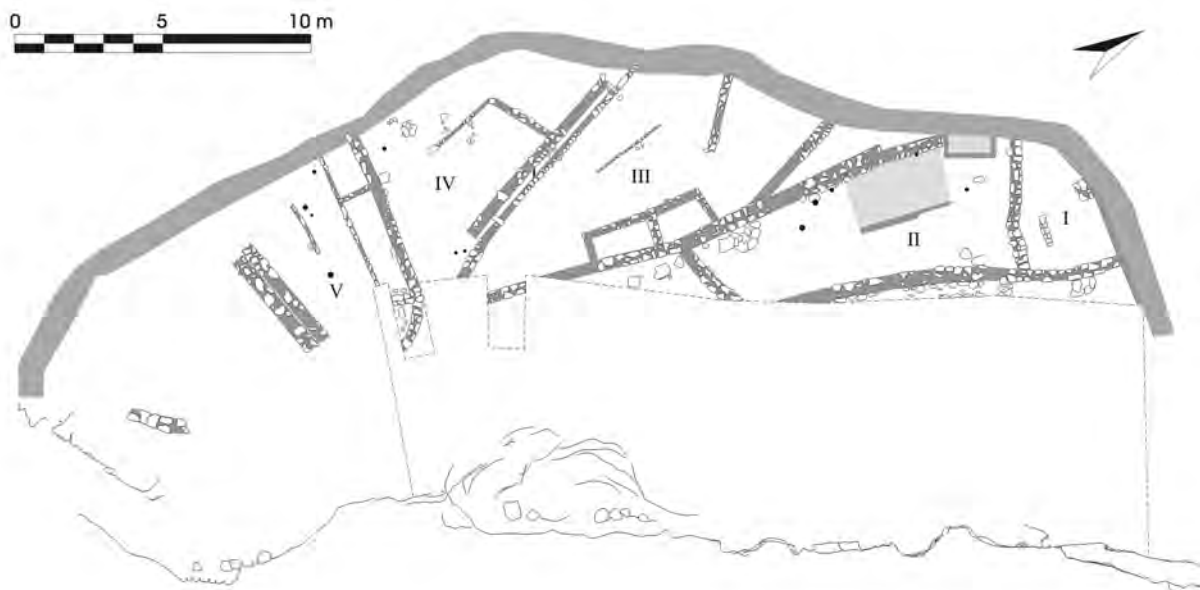
Entre el conjunt de materials destaca la ceràmica i més concretament els vasos carenats –plans, de profunditat mitjana i profunds–, la varietat tipològica dels quals permet establir diferents consideracions al voltant de la seva cronologia, en relació amb la presència de vasos semblants –amb carena mitja/alta i major diàmetre de la boca, configurant un perfil més obert– en les Planetes de Benassal (Alt Maestrat) o en el Torrelló d'Onda, associats a datacions per sota del 3265±90 BP –1560-1556 cal BC– (Gusi 2001), i que arriben al canvi de mil·lenni en el Mas d'Abad a les Coves de Vinromà (Plana Alta), amb dates de 2960±85 BP –1152 cal BC– (Gusi 1975). Els vasos del Puntal corresponen en gran part a formes planes amb carena mitja i perfils molt oberts semblants als del Tossal de Sant Miquel de Llíria, la Casa de Camp de Casinos, l'Alteret, l'Ermida de Montiel i la Llometa del Tio Figuetes de Benaguasil, tots ells situats al Camp de Túria. I també als de jaciments propers com ara Peña la Dueña de Teresa (Alt Palància), el Puntal de Cambra de Villar del Arzobispo i el Castillarejo de los Moros d'Andilla, els dos darrers en la comarca dels Serrans; o als de Penyes Blanques en el Baix Palància, entre d'altres.

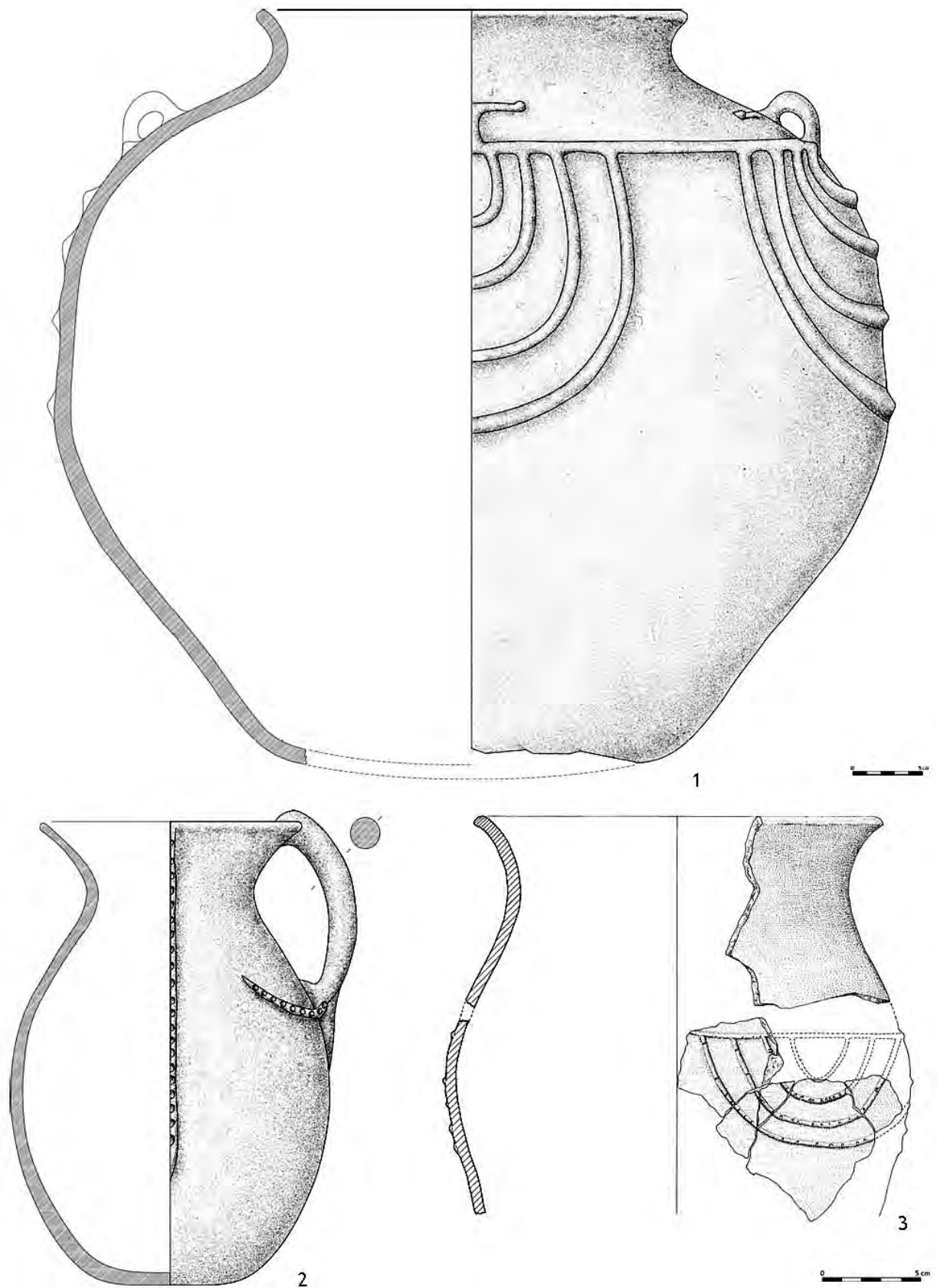
El repertori de decoracions és escàs i es limita a incisions, impressions i decoracions plàstiques, aquestes darreres referides quasi exclusivament a la presència de cordons. Destaca la decoració d'un pitxer, de cordons impresos amb petits cercles realitzats amb instrument de secció anular, possiblement metàl·lic. I són abundants els cordons incisos o impresos amb dítades i unglades, a més dels cordons formant motius complexos, associats a vasos d'emmagatzematge. Així, és freqüent entre els vasos del Puntal l'associació de tres cordons verticals sota una ansa emmarcada per un o dos cordons horitzontals, i també la presència de grans vasos de magatzem de panxa globular i vora oberta decorats amb cordons formant semicercles concèntrics sota un cordó horitzontal; igualment la decoració de mamellons disposats de forma desordenada sobre la superfície del vas, o les sèries de mameillons en vores i carenes. Motius que trobem per tot arreu en els jaciments del Camp de Túria, Alt Palància i Baix Palància, en Pic dels Corbs i en la fase més recent de la Lloma de Betxí i la Muntanya Assolada, sense oblidar-ne altres més septentrionals com ara el Mortorum de Cabanes (Esteve 1975), Orpesa la Vella, el Mas d'Abad, els jaciments de Benassal i els grans vasos decorats amb cordons de l'Ereta del Castellar (Fig. 11).

Les referències de les terres castellonenques cobreixen la nostra geografia més septentrional valorant el que queda del Bronze Valencià en aquestes terres. Hem d'esperar a conèixer tots aquells elements que ens permetin contrastar la implantació o no de la cultura i el possible gradient de sud a nord. D'una banda estan els poblats com Orpesa la Vella, jaciment costaner i amb datacions que mostren una alta cro-

nologia, 3720 ± 100 BP –entre 2290-1950 cal BC–, per als moments inicials de l'assentament, amb habitatges fabricats amb materials peribles i, posteriorment, cases de planta rectangular o quadrangular, amb sòcols de pedra sobre els quals s'alcen les parets de fang i tapiera, de vegades pintades de roig, així com un recinte emmurallat amb bastions (Gusi 2001), continuant amb la seqüència del Bronze Recent o Tardà. Entre els materials hi ha els vasos carenats i els geminats, i les decoracions de cordons múltiples. El seu caràcter costaner i les evidències de l'activitat metal·lúrgica durant el Bronze Recent el situen, junt amb la Illeta dels Banyets del Campello (Camp d'Alacant) o el Cap Prim de Xàbia (Marina Alta), dins les rutes de navegació i de circulació de productes pel mediterrani occidental (Simón 1998; Hernández 1997a). Al Torrelló d'Onda es descriu un habitatge de planta oval amb parets i pis lluits, com també una gran construcció o muralla amb parament interior atalussat interpretada com a possible recinte defensiu, anteriors a la datació de 3300 ± 90 BP –entre 1690-1490 cal BC–. Quant als materials, els vasos carenats acampanats, amb acusat angle d'inflexió del Torrelló, les Planetes i Mas d'Abad, estan presents també, com ja s'ha comentat, als jaciments del Bronze Valencià que presenten nivells cronològicament més avançats, com Muntanya Assolada o Puntal dels Llops, en aquest cas amb una datació semblant. I per al Torrelló d'Almassora (Plana Baixa) s'assenyalen diverses fases d'ocupació revelades per les estructures d'hàbitat, forns i llars, i pels materials, a més de dues grans muralles, la interior del Bronze Mitjà i amb una remodelació feta sobre nivells del Bronze Final (Clausell 1994; 2004).

Figura 10. Puntal dels Llops, Olocau. Plànol de les estructures de l'assentament de l'Edat del Bronze.

Figura 11. Puntal dels Llops, Olocau. 1, Gerra decorada amb cordons; 2, Pitxer decorat amb cordons. Casa de Camp, Llíria; 3, Gerra decorada amb cordons.

D'altra banda, cal apuntar la continuïtat de l'hàbitat en coves, com la del Murciélagu d'Altura (Alt Palància) (Palomar 1986) o la de Can Ballester a la Vall d'Uixó (Plana Baixa) (Gusi / Olaria 1979), amb ceràmica decorada de cordons amb ditades i llisos, acanalats i incisions. I la novetat representada pels recents treballs d'excavació al Mas d'en Sanç d'Albocàsser (Alt Maestrat), jaciment a l'aire lliure amb fosses i sitges excavades (Fernández *et alii* 2004). Jaciments que ens remeten a les comarques catalanes, a l'hàbitat de coves com la Bauma del Serrat del Pont (Tortellà, la Garrotxa) (Alcalde *et alii* 1997), i als poblats de sitges, com la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, el Vallès Occidental) (Martín *et alii* 1988; Pou *et alii* 1996), Minferri (Juneda, les Garrigues) (GIP Equip Minferri 1997; AAVV 2001) i l'Institut de Batxillerat A. Pous (Manlleu, Osona) (Boquer *et alii* 1995), entre d'altres.

A l'extrem nord-occidental del país, l'Ereta del Castellar representa el trànsit entre el final del Bronze Ple i el Bronze Final al País Valencià (Ripollés 1997). Es tracta d'un poblat situat en una àrea de pas entre les pastures d'alta muntanya de Terol i les terres més baixes, semblant a les Planetes i participant de l'ambient cultural desenvolupat durant l'Edat del Bronze en l'Alt Millars, al voltant de la Serra de Gúdar (Picazo 1993). Presenta diferents moments de construcció amb murs d'argila i murs de pedra en sec, murets de fang com els del Puntal dels Llops o la Hoya Quemada, i altres materials de construcció com atovons de fang que ens remeten al Bronze Final. Un altre tret són les plantes rectangulars ben definides dels departaments, presents en jaciments del Bronze Ple, com ara Muntanya Assolada i Lloma de Betxí, però també en jaciments com Genó (Aitona, el Segrià) (Maya *et alii* 1998), Masada de Ratón o Los Zafranales, entre el Cinca i el Segre, i datats al voltant del 1100 aC.

El conjunt de la ceràmica presenta vasos de perfil senzill obert i de perfil tancat, sense decoració; formes de perfil en S, marcadament exvasades amb decoració plàstica; recipients de magatzem, vasos carenats sense decoració i algun fragment amb decoració incisa en zig-zag, impresa i acanalada. Les decoracions plàstiques es mostren d'acord amb el que va assenyalar Tarradell sobre la seva presència al nord del Túria, tradició del Bronze antic que arribarà a decoracions barroques durant el Bronze Ple. Però també hi són presents altres motius com els cordons llisos i els soguejats típics dels Camps d'Urnes del Ferro, decoracions que a l'Ereta han d'interpretar-se com el desenvolupament final d'una rica tradició local anterior que s'estén des del Jalón a la serralada terolenc –Castillo de Frías i Hoya Quemada– i arriba al Sistema Ibèric valencià en el Puntal de Cambra, Peña la Dueña, les Raboses, el Pic dels Corbs i el Puntal dels Llops. Altres elements com el suport de carret i un fragment acanalat brunyit tenen una seqüència cronològica curta i ben definida que ens remet a paral·lels amb Genó i Zafranales. En

resum, es tracta d'un poblat de cronologia avançada, en el context del Bronze Valencià, entre el Torrelló d'Onda i Hoya Quemada, i l'inici a Vinarragell (Borriana, Plana Baixa) dels Camps d'Urnes Recents; cinc segles difícils de cobrir amb la documentació existent.

Tots aquests jaciments confirmen la intensa ocupació del territori valencià durant l'Edat del Bronze. Un conjunt nombrós de poblats la característica principal dels quals serà la diversitat quant a l'emplaçament, les dimensions i la durada de l'ocupació, amb preferència pels llocs destacats sobre els voltants i el control del territori circumdant; assentaments d'extensió variable i estructures constructives que varien entre el gran edifici de la Lloma de Betxí, el carrer central amb departaments a ambdós costats de la Muntanya Assolada i l'hàbitat amb sitges i fosses del Mas d'en Sanç. Llocs amb ocupacions curtes excepte el que palesa alguna seqüència equiparable a la dels jaciments argàrics del sud, com és el cas de la Muntanya Assolada i del Pic dels Corbs. I enclavaments també que exerceixen una intensa explotació del medi atenent els recursos naturals, animals i plantes silvestres, i sobretot l'activitat agrícola i ramadera que tindria importants repercussions sobre el paisatge, d'acord amb els estudis sedimentològics, palinològics i antracològics realitzats, entre altres jaciments, en la Muntanya Assolada (Fumanal 1991), la Lloma de Betxí (Fumanal / Ferrer García 1998; Grau 1998; Pérez Jordà 1998) i el Puntal dels Llops (Dupré 1986; Grau 2002). Les restes de fauna han estat estudiades en poblats com la Muntanya Assolada, la Lloma de Betxí, on s'assenyala un lleuger predomini de les espècies silvestres –cérvol i conill– sobre les domèstiques –ovicaprins, porcs i bous–, i també el gos per a la custòdia dels ramats (Sanchis / Sarrión, en premsa; Sarrión 1998), o el Puntal dels Llops (Iborra 2002).

L'activitat metal·lúrgica serà també característica del període, observant-se la gradació de sud a nord pel que fa als objectes metàl·lics de coure, fet que cal matisar al Bronze Tardà i l'entrada en escena del bronze (Simón 1998). Així, s'ha suggerit la possibilitat que la primera metal·lúrgia de bronze fora difosa de nord a sud, amb cronologies del III mil·lenni, tal i com s'ha descrit a la Bauma del Serrat del Pont (Gómez / Montero / Rovira 1997, 99-100) i a Minferri. En qualsevol cas, cap a la meitat del II mil·lenni s'incorporen a la producció metal·lúrgica les valls del Palància i el Millars, territori on conflueixen influències meridionals, septentrionals, de la serralada ibèrica i, especialment, del mediterrani occidental. La importància dels afloraments cúprics de la Serra d'Espadà explicaria el percentatge relativament elevat d'objectes de producció, especialment motlles i cresols (Simón 2001).

Finalment, les evidències funeràries més recents confirmen la presència d'inhumacions individuals a la Lloma de Betxí, com ja s'havien donat a conèixer a la Muntanya Assolada, sense aixovar.

LES CARACTERÍSTIQUES DEL POBLAMENT

Als darrers anys han estat nombrosos els treballs de prospecció sistemàtica, cobrint tota la geografia valenciana, dels quals ja ens hem fet ressò en publicacions anteriors. Així, coneixem uns dos-cents poblats en les comarques d'Alcoi, Cocentaina i la Vall d'Albaida, on se n'ha valorat la grandària, l'existència d'obres de fortificació i la possible jerarquització, com també la possibilitat que algunes parts d'aquest territori es colonitzen ara per primera vegada. Les característiques del poblament hi mostren un emplaçament dels hàbitats en turons d'altura mitjana o elevats, i una gran varietat de dimensions: caserius de 100 a 500 m², poblats petits de 500 a 1,500 m², talaies inferiors als 100 m² i poblats grans. Tot això ha estat interpretat en termes d'estructuració del territori i jerarquia dels assentaments, corresponent als poblats grans una posició central (Ribera / Pascual Beneyto 1994; 1995; 1997). A la Marina Alta destaquen determinats emplaçaments costaners, com ara el Cap Prim de Xàbia, el qual permet incidir en la problemàtica de la navegació entre les illes Balears i altres poblats del litoral, com ara la Illeta dels Banyets i Orpesa la Vella (Simón / Esquembre 2001). Al corredor que uneix les terres d'Almansa i la plana del Xúquer les ubicacions varien entre notables elevacions i petits turons, tot primant l'explotació agropecuària de l'entorn sobre la preocupació defensiva (Pérez Ballester / Borredà 1998; García Borja 2004). I també la Ribera del Xúquer mostra aquesta variabilitat i una intensa ocupació (Martínez Pérez 1985; Llavador / Ferrer Clari 1987). Ací, al voltant de la Muntanya Assolada, els poblats mostren un territori permanentment habitat fins a la Cultura Ibèrica i l'abandonament dels llocs elevats al final del Bronze Ple o inicis del Bronze Tardà.

Més al nord, s'ha assenyalat una possible organització del poblament al Camp de Túria, amb anterioritat a l'etapa ibèrica. Els poblats del Bronze Ple i Tardà mostren al segon mil·lenni una important ocupació de determinades zones d'aquest territori, però cap al 1000 el poblament existent sembla quedar reduït, quasi exclusivament, al Tossal de Sant Miquel de Lliria, l'únic assentament que presenta una ocupació continuada des del segon mil·lenni fins a la Cultura Ibèrica. Es produeix ací, doncs, una ruptura del patró d'assentament de l'Edat del Bronze i els poblats no perduren fins al període ibèric, La Loma de Betxí és ocupada fins al final del Bronze Ple, moment en què s'abandona definitivament. Dels nous poblats, el Puntal dels Llops és ocupat durant el Bronze Tardà i abandonat abans del 1000; quan es reocupi serà ja al segle IV, durant l'Ibèric Ple. Els jaciments del Ferro Antic són de nova planta en la zona, alguns amb nivells del Bronze Final, però cap d'ells de moments anteriors (Bonet / Mata 2002; Bonet 1995; Mata 2001). Finalitzarem amb la comarca del riu Palància. En la part més acostada al litoral, el Baix Palància, coneixem

quinze jaciments a prop del poblat de les Raboses, entre els quals hi ha el Pic dels Corbs, l'únic que arribarà al Bronze Final, com si es produís aleshores la concentració de la població. La diversa funcionalitat i grandària dels assentaments podria implicar una certa organització territorial o jeràrquica, però també una diferent cronologia (Ripollés 1994). El Palància seria l'eix vertebrador del poblament i la via de comunicació per la qual transitarien gents i influències des del Baix Aragó a les nostres costes, des del Bronze Ple en endavant, tot destacant a l'Alt Palància el poblat del Cerro de Sopenya de Segorbe, amb una superfície de 6,000 m², el més extens de la comarca, rodejat per altres de més menuts amb funció estratègica o dedicats a activitats agrícoles i ramaderes. L'ocupació de nombroses coves és una altra característica del poblament de l'Alt Palància durant l'Edat del Bronze, cavitats vinculades als jaciments a l'aire lliure, potser com a hàbitats complementaris i dependents, en relació amb activitats pastorívoles i moviments estacionals del ramat (Palomar 1995).

Altres estudis comarcals s'han realitzat a la Plana Baixa (Moraño / García Fuertes 1991), el Baix Maestrat (Oliver 1996), l'Alt Maestrat (González Prats 1979) i els Ports (Andrés 1994).

Pels seus aspectes novedosos, destaquem l'anàlisi territorial de la cubeta de Villena, on els poblats s'agrupen en tres categories. Els majors aglutinen al seu voltant altres de menors, interpretats tots com a resultat de la colonització de noves terres a conseqüència d'un hipotètic creixement demogràfic; i encara hi ha altres assentaments més menuts dedicats a activitats agropecuàries. Sembla que a partir de 2200 cal BC, al nord del territori argàric s'hauria desenvolupat un grup arqueològic integrat per comunitats camperoles amb una economia de base cerealista, caracteritzat per la implantació d'unitats estables d'hàbitat de petites dimensions sobre turons o promontoris muntanyencs. Es parla de grups no superiors a 70 persones, de caràcter familiar extens, que formarien una societat tribal en la qual tots serien productors, malgrat que algunes persones podrien realitzar treballs especialitzats o intel·lectuals i tindrien un prestigi social que podria observar-se en les necròpolis per la presència d'algunes matèries singulars; però, en general, es tractaria de grups igualitaris (Jover / López Padilla 2004). Cap al 1600 cal BC, el final de l'Argar deriva a l'aparició de nous centres rectoris i la població es concentra en l'assentament més gran, el Cabezo Redondo, amb or, tresors i pràctiques funeràries desiguals. Les excavacions han confirmat que els posseïdors del Tresor de Villena visqueren al jaciment, on també enterraren adults i infants (Hernández 2001). Els resultats dels diferents treballs de prospecció palesen, en efecte, el dens poblament de les terres valencianes durant l'Edat del Bronze. Però, a excepció de les novetats referides al Vinalopó, continuem sense poder confirmar si es tracta d'un procés sincrònic o no.

Són pocs els jaciments que tenen continuïtat al llarg de tota l'Edat del Bronze i necessitem conèixer encara els elements que puguin discriminar el Bronze Tardà i el Final, perquè no podem pensar en poblats que abasten del 2200 al 1000, ni tan sols fins al 1500, que faríem coincidir amb l'inici del Bronze Tardà. Així, si tots els poblats foren contemporanis, estaríem davant d'un dens poblament explicat per un fort creixement demogràfic, motivat per innovacions en la tecnologia agrícola o per factors com el desenvolupament de la jerarquització i la millora de la seguretat. Sembla, no obstant, que els poblats amb grans construccions i remodelacions visibles que parlen de la seva permanència en el temps i d'una intensa explotació del seu medi són pocs en el còmput total; i que el resultat seria un poblament dispers, amb petites unitats, sense evidències clares de jerarquització o de diversitat funcional. Hi manquen excavacions per confirmar, amb un bon registre estratigràfic i de cultura material, les hipòtesis prèvies; i també manquen datacions i programes de prospecció ben dotats.

El poblament de les terres valencianes recorda al que han revelat els darrers treballs a la Manxa (Gilman *et alii* 1997), on la prospecció realitzada en la meitat septentrional de la província d'Albacete ha documentat un total de 272 jaciments amb gran variabilitat de dimensions, defenses i altres restes constructives, estructura interna i tipus d'emplaçament. També a Toledo les prospeccions han descobert un gran nombre de jaciments en alt i en pla, amb una considerable variació pel que fa a la grandària dels poblats (Ruiz Taboada 1997). Quant a la Manxa, la uniformitat de la cultura material confirma la seva pertinença al mateix període que el Bronze Valencià, amb el qual limiten els poblats de la comarca d'Almansa (Simón 1987; Hernández / Simón 1994), com ara El Cuchillo (Hernández / Simón / López Mira 1994), i dels quals només un reduït nombre pertany a moments posteriors, quan aquesta contrada sembla despoblar-se, per a tornar a ser ocupada arran de la plena formació de la Cultura Ibèrica. En alguna de les nostres comarques el poblament del Bronze Ple i Tardà s'aglutina al Bronze Final en assentaments més grans, quan aquest període es generalitza a tot el territori i s'entra en contacte amb les importacions fenícies, evolucionant posteriorment cap a l'Ibèric Antic i Ple (Bonet / Mata 2000; Mata *et alii* 1996).

Poblament que també recorda els resultats oferts per les terres del Sistema Ibèric, a Terol (Burillo / Picazo 1997). El poblament ací tendeix a la concentració buscant la potencialitat econòmica del medi, a les conques dels rius Alfambra-Túria i Millars, i és uniforme durant el Bronze antic, amb absència aparent de jerarquització. Al Bronze Mitjà hi apareixen dos assentaments destacats amb una ubicació privilegiada, i és el moment en què es produeix una fragmentació espacial i el sorgiment de centres jeràrquics, en definitiva, una major com-

plexitat en l'estructuració del poblament. Cap al 1350-1250 aC es produeix la crisi demogràfica i social del Bronze Tardà, amb l'abandonament dels assentaments del Bronze Mitjà i la ruptura del patró d'assentament. Així, la tendència cap a una major complexitat social evidenciada al Bronze Mitjà no es trasllada al Bronze Tardà.

Les coincidències es refereixen igualment a la cronologia. Les datacions de radiocarboni se situen entre el 2200 i el 1500 cal BC, tant al Bronze Valencià com a la Manxa, Terol i l'àrea cultural de l'Argar. A la Manxa destaca la proliferació de petits assentaments (caseries i aldees), la base econòmica dels quals és una agricultura mixta amb un cert grau d'intensificació (Fernández-Posse *et alii* 1996, 121). Ací, la diversitat dels tipus d'assentament s'hauria explicat a partir de la imatge d'uns forts poblats nuclearitzats, assumint el model representat per altres cultures jerarquitzades veïnes, com el cercle argàric. Tanmateix, ni pels tipus d'assentament (*morras*, poblats o *castillejos* i jaciments de reduïdes dimensions o instal·lacions), ni per la seva ubicació, sembla haver diferències funcionals entre ells (Gilman *et alii* 2001, 318). La visió de conjunt proporcionada pels recents treballs de prospecció suggereix la possibilitat que les diferències entre els jaciments reflecteixin no una jerarquia social sinó l'èxit i la diferent duració dels grups que els ocuparen. Aquesta hipòtesi, segmentària i no senyorívola, explicaria per què els jaciments petits presenten els mateixos trets morfològics que els grans i concordaria amb altres aspectes del registre, com l'escassetat d'objectes de valor i la poca diferenciació dels aixovars funeraris (Gilman *et alii* 2001, 320).

CAP ALS INICIS DE LA JERARQUITZACIÓ I DE LA COMPLEXITAT

A les terres valencianes, com interpretació del que significa el poblament de l'Edat del Bronze, s'ha parlat de comunitats amb una estructura social fortament jerarquitzada. La complexitat observada en les infraestructures d'alguns poblats reflectia l'existència d'una estructura social capaç d'organitzar els treballs de construcció i manteniment. La informació del registre, quant a les dimensions i funcionalitat dels assentaments, permetia plantejar la hipòtesi d'un territori jerarquitzat (Gil-Mascarell 1995). Recentment s'ha proposat l'alternativa d'anàlisi des de la perspectiva teòrica de l'Arqueologia Social i sota pressupostos materialistes (Jover 1999). Hipòtesi que defensa la consolidació del tipus de vida camperola entre el final del III mil·lenni i l'inici del II, a partir de l'existència d'unitats d'assentament de petita grandària i de caràcter familiar extens, amb relacions d'adhesió o filiació entre elles. I, més recentment, Gómez Puche (2004) ha argüït una nova hipòtesi dins d'una anàlisi on el component teòric constitueix l'eix

principal. El marc teòric es desenvolupa des de l'Arqueologia Social, adoptant conceptes dels corrents materialistes com explotació i conflictivitat social, derivades dels processos de jerarquització i desigualtat. Així, l'autora proposa una estructura social sota la forma de grups sedentaris jerarquitzats, un mode de vida agrícola camperol on la família és el nucli bàsic d'organització socioeconòmica. I considera que encara no s'han establert, entre les formacions socials, relacions clares d'explotació i subordinació que ens permetin parlar de formacions pre-classistes, ni tampoc de classes socials. Serien formacions on el pes de les relacions de parentesc i entre llinatges continuaria sent gran. Grups segmentaris jerarquitzats amb pràctiques econòmiques determinades basades en una agricultura cerealista extensiva i una explotació ramadera intensiva. Així, doncs, què és el que podem dir al respecte dels inicis de la jerarquització o de la complexitat social? Parlem de complexitat social o només de jerarquització del territori, com han palesat els treballs sobre poblament d'àmbit comarcal? D'acord amb els indicadors que hem enunciat en la introducció, per exemple la presència de fortificacions, podríem citar les construccions de muralles i/o bastions a la Muntanya Assolada, el Torrelló d'Almassora, el Torrelló d'Onda i Orpesa la Vella, i potser també una estructura defensiva a les Raboses. No és el cas de la Lloma de Betxí, amb un emplaçament d'escassa altura i sense muralles, i també hem de recordar la continuïtat de l'hàbitat a les coves, prova de la diversitat que presenta el poblament.

118

BIBLIOGRAFIA

A.A.V.V. 2001, *Colors de terra, La vida i la mort en una aldea d'ara fa 4,000 anys, Minferri (Juneda)*, Quaderns de la Sala d'Arqueologia 1, Lleida.

ALCALDE, G., MOLIST, M., SAÑA, M., TOLEDO, A. 1997, *Proces d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (la Garrotxa) entre el 2900 i el 1450 cal AC*, Publicacions eventuales d'Arqueologia de la Garrotxa 2, Olot, Museu Comarcal de la Garrotxa.

ALCALDE, G., MOLIST, M., MONTERO, I., PLANAGUMÀ, LI., SAÑA, M., TOLEDO, A. 1998, Producciones metalúrgicas en el nordeste de la Península Ibérica durante el III milenio cal, AC: El taller de la Bauma del Serrat del Pont (Tortellà, Girona), *Trabajos de Prehistoria* 55, núm. 1, Madrid, 81-100.

ANDRES, J. 1994, Aportaciones a la Arqueología de Els Ports, Hallazgos y yacimientos arqueológicos inéditos del término municipal de Morella, *Archivo de Prehistoria Levantina* XXI, València, 155-186.

L'existència de jaciments en llocs elevats genera normalment la discussió sobre la possibilitat d'una jerarquització dels assentaments, d'agrupacions en funció de la seva disposició en l'espai i de la seva grandària. Però la jerarquització de l'assentament no implica una necessària jerarquització social, ni l'absència de la primera suposa la inexistència de la segona (Díaz-del-Río 2001, 294). Es pot establir la jerarquia entre jaciments en alt i en pla, però també respecte a l'extensió, nombre, tipus o volum de les restes recuperades. Analitzar la jerarquització com a desigualtat social requereix alguna cosa més que la sola presència de jaciments en alt i en pla. Així, l'absència de poblats prehistòrics fortificats en determinades àrees pot ser resultat de carències de la informació arqueològica. I, quant a les fortificacions, tampoc no han de ser necessàriament en altura, cas de les *Motillas* a la Manxa. En qualsevol cas, l'opció defensiva sembla poc presumible i cal parlar de poblament diversificat més que de poblament jerarquitzat.

Quant a la presència d'inhumacions diferencials, els enterraments del Bronze Valencià coneguts són escassos i els aixovars quasi inexistents. Les xarxes d'intercanvi són, però, visibles en determinades matèries primeres i elements de prestigi, com ara els objectes metàl·lics –recordem-ne la polsera de plata de la Lloma de Betxí–, les ceràmiques decorades, els botons d'ivori, etc. Qüestions aquestes que ara mateix sobrepassen els límits d'aquesta presentació i sobre els quals hem de continuar treballant.²

BARRACHINA, A. 1989, Breve avance sobre el estudio del poblado del Pic dels Corbs, *Homenatge A, Chabret*, València, 31-42.

BARRACHINA, A. 1997, El Sector W del Pic dels Corbs (Sagunt), Campañas de 1974 y 1978, *Arse* 30-31, Sagunt, 35-72.

BARRACHINA, A. 1999, El Sector S del Pic dels Corbs de Sagunt: Materiales cerámicos de la fase final de su ocupación, Campañas de 1990 y 1991, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, València, 209-231.

BONET, H. 1995, *El Tossal de Sant Miquel de Lliria, La Antigua Edeta y su territorio*, València.

BONET, H., MATA, C. 1981, *El poblado ibérico del Puntal dels Llops (El Colmenar) (Olocau, Valencia)*, Trabajos Varios del S.I.P. 71, València.

BONET, H., MATA, C. 2002, *El Puntal dels Llops, Un fortín edetano*, Trabajos Varios del S.I.P. 99, València.

BOQUER, S., BOSCH, J., CRUELLES, W., MIRET, J., MOLIST, M., RODON, T. 1995, *El jaciment de l'Institut de Batxillerat Antoni Pous, Un assentament a l'aire lliure*

2.- El tractament informàtic de la part gràfica ha estat realitzat per Angel Sánchez Molina.

- de finals del Calcolític, Manlleu, Osona*, Monografies 15, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BURILLO, F., PICAZO, J. 1986, *El poblado del Bronce Medio de la Hoya Quemada (Mora de Rubielos, Teruel)*, S.A.E.T., Teruel.
- BURILLO, F., PICAZO, J. 1993, Contribución al origen del poblamiento con estructuras estables en el valle medio del Ebro, *Bajo Aragón Prehistoria IX-X*. 1986, Zaragoza, 203-214.
- BURILLO, F., PICAZO, J. 1997, El sistema Ibérico turo-lense durante el segundo milenio A.C. *Saguntum-PLAV* 30, València, 29-58.
- CASTRO, P., LULL, V., MICÓ, R. 1996, *Cronología de la Prehistoria Reciente de la Península Ibérica y Baleares (c. 2800-900 cal ANE)*, Tempus Reparatum, BAR International Series, 652, Oxford.
- CHAPMAN, R. 1991, *La formación de las sociedades complejas, El Sureste de la Península Ibérica en el marco del Mediterráneo occidental*. Ed. Crítica, Barcelona.
- CLAUSELL, G. 1994, Torrelló del Boverot (Almassora), *En Panells Expositió Jornades d'Arqueologia Valenciana*, Alfàs del Pi.
- CLAUSELL, G. 2004, El Torrelló del Boverot: Del bronce Medio al comienzo del Hierro, *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*, Villena-Alacant, 167-176.
- DE PEDRO, M.J. 1995, La Edad del Bronce en el País Valenciano: Estado de la cuestión, *Jornades d'Arqueologia d'Alfàs del Pi* (27 a 29 de enero de 1994), València, 61-87.
- DE PEDRO, M.J. 1998, *La Lloma de Betxí (Paterna, Valencia)*, Un poblado de la Edad del Bronce, Trabajos Varios del S.I.P., 94, València.
- DE PEDRO, M.J. 2001, La cultura del Bronce Valenciano, *Y acumularon tesoros, Mil años de historia en nuestras tierras*, Alacant, 181-199.
- DE PEDRO, M.J. 2002, El poblado de la Edad del Bronce de Puntal dels Llops, Olocau, in BONET, H., MATA, C., *El Puntal dels Llops, Un fortín edetano*, Trabajos Varios del S.I.P. 99, 223-253.
- DE PEDRO, M.J. 2004, La cultura del Bronce Valenciano: consideraciones sobre su cronología y periodización, *La Edad del Bronce en tierras valencianas y áreas limítrofes*, Villena, 41-57.
- DE PEDRO, M.J., MARTÍ OLIVER, B. (en premsa), Los poblados de la Cultura del Bronce Valenciano, *La Península Ibérica en el II milenio aC: Poblados y fortificaciones*, Ciudad Real (2002).
- DÍAZ-DEL-RÍO ESPAÑOL, P. 2001, *La formación del paisaje agrario: Madrid en el III y II milenios BC*, Arqueología, Paleontología y Etnografía, 9, Madrid.
- DUPRÉ, M. 1988, *Palinología y Paleoambiente, Nuevos datos españoles, Referencias*, Trabajos Varios del S.I.P. 84, València.
- ENGUIX, R., MARTÍ, B. 1988, La Cultura del Bronce Valenciano y la Muntanya Assolada de Alzira: Aproximación al estado actual de su investigación, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVIII, València, 241-250.
- ESTEVE, F. 1944, Un poblado de la primera Edad del Hierro en la Plana de Castellón, *Ampurias VI*, Barcelona, 141-154.
- ESTEVE, F. 1975, Un poblado de la Edad del Bronce en la Ribera de Cabanes, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses 2*, Castelló, 65-71.
- FERNÁNDEZ, J., GARCÍA, R., GUILABERT, A., GUILLEM, P.M., MOLINA, LL., PÉREZ MILLÁN, R. 2004, Mas de Sanç, un nuevo yacimiento de la Edad del Bronce en el Parc Cultural Valltorta-Gasulla (Castellón), *La Edad del Bronce en tierras valencianas y áreas limítrofes*, Villena-Alacant, 117-126.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M.D., GILMAN, A., MARTÍN, C. 1996, Consideraciones cronológicas sobre la Edad del Bronce en la Mancha, *Homenaje al profesor Manuel Fernández-Miranda*, Madrid, Servicio de Publicaciones, Universidad Complutense, 111-137.
- FUMANAL, M.P. 1991, El habitat del Bronce Valenciano: Aspectos geoarqueológicos, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XX, València, 317-325.
- FUMANAL, M.P., FERRER, C. 1998, Estudio sedimentológico de las series estratigráficas, in De Pedro, M.J., *La Lloma de Betxí (Paterna, Valencia)*, Un poblado de la Edad del Bronce, Trabajos Varios del S.I.P., 94, 191-202.
- GARCÍA BORJA, P. 2004, Avanç sobre el poblament de la Vall del Canyoles durant l'Edat del Bronze, *La Edad del Bronce en tierras valencianas y áreas limítrofes*, Villena-Alacant, 203-211.
- GIL-MASCARELL, M. 1992, La agricultura y la ganadería como vectores económicos del desarrollo del Bronce Valenciano, *Saguntum-PLAV*, 25, València, 49-67.
- GIL-MASCARELL, M. 1995, Algunas reflexiones sobre el Bronce Valenciano, *Saguntum-PLAV*, 28, València, 63-74.
- GILMAN, A., FERNÁNDEZ-M, M., FERNÁNDEZ-P, M.D., MARTIN, C. 1997, Preliminary report on a survey program of the Bronze Age of northern Albacete province, Spain, in Balmouth, M.S. *et alii, Encounters and Transformations*, Sheffield, Sheffield Academic Press, Cf, 33-50.
- GILMAN, A., FERNÁNDEZ-P, M.D., MARTIN, C. 2001, Avance de un estudio del territorio del Bronce Manchego, *Zephyrus*, LIII-LIV, 2000-2001, Salamanca, 311-322.
- G.I.P. EQUIP MINFERRI. 1997, Noves dades per a la caracterització dels assentaments a l'aire lliure durant la primera meitat del II mil·lenni cal BC: Primers resultats de les excavacions en el jaciment de Minferri (Juneda, les Garrigues), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 7, Lleida, 161-211.
- GÓMEZ, P., MONTERO, I., ROVIRA, S. 1997, Estudi arqueometal·lúrgic, La Bauma, 2285 cal AC nivell

- arqueològic II,3, in Alcalde, G., Molist, M., Saña, M., Toledo, A. 1997, 13.
- GÓMEZ PUCHE, M. 2004, Estudio de las formaciones sociales de la Edad del Bronce en el País Valenciano: Una propuesta teórica, *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*, Villena-Alacant, 99-105.
- GONZÁLEZ PRATS, A. 1979, *Carta Arqueológica del Alto Maestrazgo*, Trabajos Varios del S.I.P., 63, València.
- GRAU, E. 1998, Antracoanálisis de los restos de madera carbonizada del yacimiento, in De Pedro, M.J., *La Llama de Betxí (Paterna, Valencia), Un poblado de la Edad del Bronce*, Trabajos Varios del S.I.P., 94, 233-237.
- GRAU, E. 2002, Antracoanálisis del Nivel del Bronce del Puntal dels Llops, Olocau, in BONET, H., MATA, C., *El Puntal dels Llops, Un fortín edetano*, Trabajos Varios del S.I.P. 99, 253-256.
- GUSI, F. 1975, Las dataciones de C-14 de la Cueva del Mas d'Abad (Coves de Vinromà), Campaña. 1975, Ensayo cronológico para la periodización del Bronce Valenciano, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, Castelló, 75-79.
- GUSI, F. 2001, Distribución territorial y evolución cronocultural durante la Edad del Bronce en tierras de Castellón, en *Y acumularon tesoros, Mil años de historia en nuestras tierras*, Alacant, 163-179.
- GUSI, F., OLARIA, C. 1979, El poblado de la Edad del Bronce de Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, Castelló, 79-100.
- HERNÁNDEZ, M. 1985, La Edad del Bronce en el País Valenciano: panorama y perspectivas, *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alacant, 101-119.
- HERNÁNDEZ, M. 1997a, Espacio y tiempo en la Edad del Bronce del País Valenciano, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, t, 10, Madrid, 279-315.
- HERNÁNDEZ, M. 1997b, Desde la periferia de El Argar, La Edad del Bronce en las tierras meridionales valencianas, *Saguntum-PLAV*, 30, València, 93-114.
- HERNÁNDEZ, M. 2001, La Edad del Bronce en Alicante, a *Y acumularon tesoros, Mil años de historia en nuestras tierras*, Alacant, 201-217.
- HERNÁNDEZ, M., SIMÓN, J.L. 1994, La Edad del Bronce en el Corredor de Almansa (Albacete), Bases para su estudio, *La Edad del Bronce en Castilla-La Mancha, Actas del Simposio*, Toledo (1990), 201-242.
- HERNÁNDEZ, M., SIMÓN J.L., LÓPEZ MIRA, J.A. 1994, *Agua y poder, El Cerro de El Cuchillo (Almansa, Albacete)*, Excavaciones 1986/1990, Patrimonio Histórico-Arqueología, Castilla-La Mancha, Toledo.
- IBORRA, P. 2002, Fauna del nivel del Bronce del Puntal dels Llops, Olocau, in Bonet, H., Mata, C., *El Puntal dels Llops, Un fortín edetano*, Trabajos Varios del S.I.P. 99, 256-257.
- JOVER, F.J. 1999, *Una nueva lectura del "Bronce Valenciano"*, Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- JOVER, F.J., LÓPEZ PADILLA, J.A. 1995, El Argar y el Bronce Valenciano, Reflexiones en torno al mundo funerario, *Trabajos de Prehistoria*, 52, núm, 1, Madrid, 71-86.
- JOVER, F.J., LÓPEZ PADILLA, J.A. 1997, *Arqueología de la Muerte, Prácticas funerarias en los límites de El Argar*, Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- JOVER, F.J., LÓPEZ PADILLA, J.A. 1999, Campesinado e historia, Consideraciones sobre las comunidades agropecuarias de la Edad del Bronce en el Corredor del Vinalopó, *Archivo de Prehistoria Levantina XXIII*, València, 233-257.
- JOVER, F.J., LÓPEZ PADILLA, J.A. 2004, 2,100-1,200 BC, Aportaciones al proceso histórico en la cuenca del río Vinalopó, *La Edad del Bronce en tierras valencianas y áreas limítrofes*, Villena-Alacant, 285-302.
- JOVER, F.J., LÓPEZ PADILLA, J.A., MACHADO, C., HERRÁEZ, M.I., RIVERA, D., PRECIOSO, M.L., LLOORAC, R. 2001, La producción textil durante la Edad del Bronce: Un conjunto de husos o bobinas de hilo del yacimiento de Terlinques (Villena, Alicante), *Trabajos de Prehistoria* 58, 1, Madrid, 171-186.
- JOVER, F.J., DE MIGUEL, M.P. 2002, Peñón de la Zorra y Puntal de los Carniceros (Villena, Alicante), Revisión de dos conjuntos de yacimientos campaniformes en el corredor del Vinalopó, *Saguntum-PLAV* 34, València, 59-74.
- LLAVADOR, M.D., FERRER, A. 1987, Aportación al estudio del poblamiento en la zona sur de la Ribera del Xúquer durante la Cultura del Bronce Valenciano, *Al-Gezira*, 3, Alzira, 9-30.
- MARTÍ BONAFÉ, A., GRAU, E., PEÑA, J.L., SIMÓN, J.L., CALVO, M., PLASENCIA, E., PALLARÉS, A., PIQUERAS, F. 1996, La Mola d'Agres: Aportaciones desde una óptica interdisciplinar al estudio de una inhumación individual, *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5, Alcoi, 67-82.
- MARTÍ OLIVER, B. 1983, La Muntanya Assolada (Alzira, Valencia), *Lucentum* II, Alacant, 43-67.
- MARTÍ OLIVER, B. 2001, Los poblados coronan las montañas, Los inicios de la investigación valenciana sobre la Edad del Bronce, ... *Y acumularon tesoros, Mil años de historia en nuestras tierras*, Alacant, 119-135.
- MARTÍ OLIVER, B., BERNABEU, J. 1992, La Edad del Bronce en el País Valenciano, in Utrilla, P. (ed.), *Aragón/Litoral Mediterráneo, Intercambios culturales durante la Prehistoria*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 555-567.
- MARTÍ OLIVER, B., DE PEDRO, M.J. 1995, Los poblados de la Cultura del Bronce Valenciano: Modelo tradicional y nuevas excavaciones, Homenaje a la Dra. Dª Milagro Gil-Masarell Boscà, *Extremadura Arqueológica V*, Cáceres-Mérida, 101-114.

- MARTÍ OLIVER, B., DE PEDRO, M.J. 1997, Sobre el final de la Cultura del Bronce Valenciano: Problemas y progresos, *Saguntum-PLAV*, 30, València, 59-91.
- MARTÍ OLIVER, B., DE PEDRO, M.J. 1999, La Ribera del Xúquer a l'Edat del Bronze: cap a un paisatge antròpic, *Geoarqueologia i Quaternari litoral, Memorial Maria Pilar Fumanal*, Universitat de València, 153-165.
- MARTÍ OLIVER, B., DE PEDRO, M.J., ENGUIX, R. 1995, La Muntanya Assolada de Alzira y las necrópolis de la Cultura del Bronce Valenciano, *Saguntum-PLAV*, 28, València, 75-91.
- MARTÍ OLIVER, B., JUAN-CABANILLES, J. 1997, Epi-paleolíticos y neolíticos: población y territorio en el proceso de neolitización de la Península Ibérica, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, 10, Madrid, 215-264.
- MARTÍ OLIVER, B., JUAN-CABANILLES, J. 2002, La decoració de les ceràmiques neolítiques i la seua relació amb les pintures rupestres dels abrics de la Sarga, *La Sarga, Arte rupestre y territorio*, Alcoi, 147-170.
- MARTÍN, A., MIRET, J., BLANCH, R.M., ALIAGA, S., ENRICH, R., COLOMER, S., ALBIZURI, S., BOSCH, J. 1988, Campaña d'excavacions arqueològiques 1987-1988 al jaciment de la Bòbila Madurell-Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), *Arraona*, 3, Sabadell, 9-23.
- MARTÍNEZ NAVARRETE, M.I. 1988, Morras, motillas y castillejos: ¿unidad o pluralidad cultural durante la Edad del Bronce en la Mancha?, in *Homenaje a Samuel de los Santos*, Instituto de Estudios Albacetenses, Albacete, 81-92.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. 1985, La cultura del Bronce valenciano en la Ribera, *Al-Gezira* 1, Alzira, 13-111.
- MATA, C. 2001, Límites y fronteras en Edetania, *Archivo de Prehistoria Levantina XXIV*, València, 243-272.
- MATA, C., MARTÍ BONAFÉ, M.A, IBORRA, P. 1996, El País Valencià del Bronce Recent a l'Ibèric antic: El procés de formació de la societat urbana ibèrica, *Gala*, 3-5, 183-217.
- MAYA, J.L., CUESTA, F., LÓPEZ CACHERO, J. 1998, *Genó: Un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*, Barcelona.
- MORAÑO, I., GARCÍA, J.M. 1991, Introducción al estudio del poblamiento durante la Edad del Bronce en el sur de la Plana Baixa (Castelló), *B.A.A.C. Llansol de Romaní*, núm, 9-11, Castelló, 13-67.
- OLIVER, A. 1996, *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*, Sociedad Castellonense de Cultura, Arqueología IX, Castelló.
- PALOMAR, V. 1986, La cueva del Murciélago (Altura, Castellón), 1ª y 2ª campaña de excavaciones, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 12, Castelló, 44-95.
- PALOMAR, V. 1995, *La Edad del Bronce en el Alto Palancia*, Segorbe, Ajuntament de Segorbe.
- PASCUAL-BENITO, J.LL., BERNABEU, J., PASCUAL BENEYTO, J. 1993, Los yacimientos y las estructuras, En BERNABEU *et alii*. 1993, 25-46.
- PÉREZ, J., BORREDA, R. 1998, El poblamiento ibérico del valle del Canyoles, Avance sobre un proyecto de evolución del paisaje en la comarca de la Costera (Valencia), *Saguntum-PLAV*, 31, València, 133-152.
- PÉREZ JORDÀ, G. 1998, Estudio paleocarpológico de la Lloma de Betxí, Paterna, DE PEDRO, M.J. 1998, *La Lloma de Betxí (Paterna, Valencia), Un poblado de la Edad del Bronce*, Trabajos Varios del S.I.P., 94, 239-245.
- PICAZO, J. 1993, *La Edad del Bronce en el sur del Sistema Ibérico Turolense, I: Los materiales cerámicos*, Monografías Arqueológicas del S.A.E.T. 7, Teruel.
- RIBERA, A., PASCUAL BENEYTO, J. 1994, Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida occidental (I), *Alba* 9, Ontinyent, 13-53.
- RIBERA, A., PASCUAL BENEYTO, J. 1995, Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida occidental (II), Els materials, *Alba* 10, Ontinyent, 101-136.
- RIBERA, A., PASCUAL BENEYTO, J. 1997, Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida occidental (i III), Anàlisi i consideracions, *Alba* 12, Ontinyent, 25-78.
- RIPOLLÉS, E. 1994, Les Raboses (Albalat dels Tarongers): Un yacimiento de la Edad del Bronce en el Baix Palància, *Archivo de Prehistoria Levantina XXI*, València, 47-80.
- RIPOLLÉS, E. 1997, La Ereta del Castellar (Vilafranca): Avance a la revisión de un yacimiento del Bronce Valenciano, *Archivo de Prehistoria Levantina XXII*, València, 157-178.
- RIPOLLÉS, E. 2000, Notas en torno a la tipología, cronología y origen de una punta de flecha de hueso localizada en el yacimiento de les Raboses (Albalat dels Tarongers, Valencia): las puntas con doble hilera de la Edad del Bronce, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21, 95-108.
- RUIZ TABOADA, A. 1997, Asentamiento y subsistencia en la Mancha durante la Edad del Bronce: el sector noroccidental como modelo, *Complutum* 8, Madrid, 57-71.
- SANCHIS, A., SARRIÓN, I. 2003, Restos de cánidos (*canis familiaris* ssp.) en yacimientos valencianos de la Edad del Bronce, *Archivo de Prehistoria Levantina XXV*, València, en premsa.
- SARRIÓN, I. 1998, Clasificación preliminar de la fauna de la Lloma de Betxí, Paterna, in de Pedro, M.J. (1998), 247-260.
- SIMÓN, J.L. 1987, *La Edad del Bronce en Almansa*, Instituto de Estudios Albaceteños de la Excm. Diputación de Albacete, Serie I, Ensayos Históricos y Científicos 34, Albacete.
- SIMÓN, J.L. 1998, *La metalurgia prehistòrica valenciana*, Trabajos Varios del S.I.P. 93, València.

SIMÓN, J.L. 2001, Minería y metalurgia en el Levante peninsular durante la Edad del Bronce, ... *Y acumulan tesoros, Mil años de historia en nuestras tierras*, Alacant, 231-237.

SIMÓN, J.L., ESQUEMBRE, M.A. 2001, Consideraciones en torno al poblamiento de la Edad del Bronce en la Marina Alta, *Archivo de Prehistoria Levantina XXIV*, València. 199-222.

STUIVER, M., LONG, A., KRA, R.S., DEVINE, J.M. 1993, Calibration-1993, *Radiocarbon 35 (1)*.

STUIVER, M. et alii 1998, INTCAL 98 Radiocarbon Age Calibration, *Radiocarbon 40 (3)*, 1041-1083.

TARRADELL, M. 1963, *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización, Ensayo de síntesis*, Anales de la Universidad de Valencia, XXXVI.

TARRADELL, M. 1969, La Cultura del Bronce Valenciano, Nuevo ensayo de aproximación, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia 6*, València, 7-30.